ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ ЧАСОПИС

VI

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

Суспільно-політичний і науково-літературний місячник

Видає

Українська Видавнича Спілка

LIBERATION PATH

Ukrainian Political, Social, Scientific & Literary Magazine

Published monthly by **Ukrainian Publishers Ltd.**

№ 6 (75), June, 1962, Vol. XV.

Редагує Колегія

Редактор Літературного Відділу

Проф. д-р В. Державин

Головний редактор Г. Драбат

Редакція і Адміністрація

237, Liverpool Road, London, N 1, Tel.: NORth 1828

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ »ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ« НА 1962 РІК

Країна	річна передплата	піврічна передплата	чвертьрічна передплата	окреме число
Австралія	2 ф. 15 ш.	1 ф. 8 ш.	15 ш.	5 ш.
Австрія..	100 ш.	55 ш.	30 ш.	10 ш.
Аргентіна	250 пезів	130 пезів	75 пезів	25 пезів
Бельгія ..	275 б. фр.	138 б.фр.	75 б. фр.	25 б. фр.
В.Брітанія	2 ф. 4 ш.	1 ф. 2 ш.	12 ш.	4 ш.
Канада . .	8 дол.	4 дол.	2 дол. 40 ц.	80 цент.
Німеччина	20 н. м.	10 н. м.	5 н. м.	1.75 н. м.
Парагвай .	240 ґуар.	120 ґуар.	60 ґуар.	20 ґуар.
США . . .	8 дол.	4 дол.	2 дол. 40 ц.	80 цент.
Франція..	25 н. фр.	12.50 н. фр.	6.30 н. фр.	2.10 н. фр.
Швеція...	28 кор.	14 кор.	7.50 кор.	2.50 кор.

В інших країнах — у перечисленні на валюту даної держави

Адреси наших Заступників на стор. 2.

Обкладинка роботи проф. **Р. Лісовського**

Printed by Ukrainian Publishers Ltd., 237, Liverpool Rd., London, N.1. Tel.: NOR 1828

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК

Кн. 6/101 (175) ЧЕРВЕНЬ, 1962 Річник IX (XV)

ЗМІСТ VI-ої КНИЖКИ

Юліян Заблоцький: НА СТОРОЖІ ІДЕАЛІВ НАЦІЇ 551

Проф. Сергій Жук: ЧОМУ НЕ ВСТОЯЛА УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА 560

Михайло Павлюк: ПРИЧИНИ »ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ« В СССР 564

Проф. Григорій Ващенко: МОРАЛЬ ХРИСТИЯНСЬКА І КОМУНІСТИЧНА (продовження, 4) 576

Проф. Н. Полонська-Василенко: ПОЧАТОК ДЕРЖАВИ РУСИ-УКРАЇНИ (закінчення, 2) 584

Кн. І. Токаржевський-Карашевич: ХМЕЛЬНИЧЧИНА З ПОГЛЯДУ ПРАВА (продовження, 2) 593

Проф. М. Мухин: ДРАГОМАНОВ БЕЗ МАСКИ (продовження, 4) 608

Д-р Василь Луців: ЛЕҐЕНДАРНИЙ НАЩАДОК РОДУ БРЮХОВЕЦЬКИХ (Михайло Чайка-Чайковський — Садик-Паша, продовження, 2) 618

Проф. Вадим Щербаківський: ІЗ СПОГАДІВ ПРО М. В. ЛИСЕНКА 626

Юрій Буряківець: ПЕРЕЛОГИ 629

Проф. Вадим Щербаківський: МЕМУАРИ (продовження, 3) 633

Петро Кізко: ЗАБРАКОВАНИЙ РОМАН 645

— УКРАЇНСЬКІ ПРИСЛІВ'Я І ПРИКАЗКИ 650

Л. П.: »ОАЗА« — П'ЯТА ЗБІРКА ЯРА СЛАВУТИЧА 653

ПОЕЗІЇ

Р. Володимир: ІВАН БОГУН (уривок поеми) — 563. * *Лариса Муровин:* ҐРАНІТНА БРИЛА — 583; НА ВЕРЕЗІ, В ПРИЧАЛІ — 607; СЛОВА НЕ БАГАТОМОВНІ — 617. * *Петро Кізко:* МРІЯ — 632; УПА — 643; ЖАДАННЯ — 644. * *Богдан Бора:* ДУША БОЛИТЬ — 642: НАМ ТРЕБА — 643.

— ПОЖЕРТВИ НА ПРЕСОВИЙ ФОНД »ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ« 654

Передрук дозволений за поданням джерела.

ВИДАЄ »УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА«

ЛОНДОН

ЗАСТУПНИКИ »ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ«

АВСТРАЛІЯ:
...*"Library & Book Supply"*
1, Barvon St,.
Glenroy 9., Victoria.

Mr. W. Lytwyn
2 Scrivener St.
O'Connor, A.C.T.
Canberra.

АВСТРІЯ:
M. Petruszczak
Watzmannstr. B 4/Z. 2,
Salzburg-Aigen.

АРҐЕНТІНА:
W. Zastawnyj,
Soler 5039,
Buenos Aires.

БЕЛЬҐІЯ:
Omelan Koval,
Bd. Charlemagne, 72, Bruxelles, 4.

КАНАДА:
W. Makar,
140, Bathurst Str,.
Toronto, 2 B, Ont.,

НІМЕЧЧИНА:
"Shlach Peremohy",
München, 8.
Zeppelinstr. 67.

ПАРАҐВАЙ:
I. Lytwynowych,
Casilla de Correo, 70.
Encarnation.

США:
H. Cebrij,
303 E. 8th. St.
New York 9, N. Y.

Чікаґо і околиця:
Bohdan Kaszuba
2451 W. Rice Str.,
Chicago 22, Illinois.

Дітройт і околиця:
M. Fedyshyn,
6786, Memorial St.,
Detroit, 28, Mich.

ФРАНЦІЯ:
C.F.T.G.—Sect. Ukrainienne,
26, Rue de Montholon.
Paris 9 e.

Ціна цього числа в Кольпортерів і Заступників — 4 шіл. (анг.) або 80 цен.

Всіх наших Кольпортерів і Передплатників поза Великобританією просимо розраховуватися з нашими Заступниками. Про кожну зміну адреси просимо повідомити головну Адміністрацію в Лондоні.

»ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ« — ЦЕ НАЙКРАЩИЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК ДЛЯ КОЖНОГО УКРАЇНЦЯ І КОЖНОЇ УКРАЇНКИ НА ЧУЖИНІ. СЛУЖИТЬ ТІЛЬКИ ІНТЕРЕСАМ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ І ЙОГО БЕЗКОМПРОМІСОВІЙ БОРОТЬБІ ЗА УССД!

СПОВНІТЬ СВІЙ ОБОВ'ЯЗОК: ВПЛАТІТЬ ПЕРЕДПЛАТУ, ПРИЄДНАЙТЕ НОВИХ ЧИТАЧІВ І ПЕРЕДПЛАТНИКІВ ТА ВСЮДИ РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ ЙОГО МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ ЕМІҐРАЦІЄЮ!

Юліян ЗАБЛОЦЬКИЙ

НА СТОРОЖІ ІДЕАЛІВ НАЦІЇ

В наш час преса і книжка вже є предметом щоденної першої потреби і ніхто не завдає собі труду думати над тим, яке значення вона має і яку ролю виконує. В нормальному суспільстві кожний громадянин читає свою газету чи журнал, і то не з »патріотизму«, а з внутрішньої потреби, так само як щоденно мусить з'їсти сніданок чи в означеній годині бути на праці. Читає таку пресу, яка заспокоює його заінтересування, а через те й ця преса намагається задоволити заінтересування своїх читачів. Тому преса у вільному світі є відбиткою заінтересувань певних суспільних прошарків кожного народу, для яких вона призначена. Але преса не тільки намагається заспокоїти заінтересування своїх читачів, вона також допомагає їм орієнтуватися в проблемах, що їх приносить хвиля часу. Таким способом вона спричиняється і до формування поглядів своїх читачів на різні проблеми.

В нашій українській сучасній дійсності ми не можемо не здавати собі справи з того, яку ролю виконує друковане слово серед українців у цілому світі, бо і завдання тої частини українського народу, яка опинилася поза рідними землями, і роля друкованих публікацій, що ту частину нашої суспільности обслуговують, мають **особливий характер.** Саме про ці завдання дозволимо собі висловити нашу думку з нагоди 15-тиріччя »Визвольного Шляху«, одного з найповажніших українських журналів, який обслуговує поважну кількість читачів у цілому світі та допомагає їм в оцінці різних проблем з усіх ділянок життя і творчости українського народу в теперішній історичний час.

Дрібні, щоденні побутові справи займають нашу увагу і не дозволяють нам розгорнути перед собою ширші перспективи. За щоденними турботами мало хто з нас застановляється над тим, яку ролю виконує в нашу історичну добу та частина української національної спільноти, яка знайшлася поза українськими землями. Користуючись повною свободою, не вміємо її належно оцінити й використати для вищої мети життя, відсуваючи на задній плян все дрібне, мале, повсякденне й швидкопроминаюче. Життя кожночасно має свої потреби й закони, і як у минулому столітті поезія, музика, мистецтво і філософія займали думки людей, так у наш час особисті вигоди притягають головну увагу людини, залишаючи мало місця для її духових потреб. Не здаємо собі справи з того, що хоч ці предмети особистої вигоди, як, напр., практично влаштоване помешкання з холодильником, телевізором і всіма додатками домашнього комфорту, чи авто найновішого випуску, потрібні в наш час настільки, наскільки необхідно »зрівняти« себе з оточенням, але все ж вони не заслуговують на те, щоб повністю віддати їм нашу увагу. Вони — це коштовний банкнот данини часові, який швидко розминеться й пропаде, а разом із ним пропаде і пам'ять про нас, якщо ми наш щоденний труд і нашу увагу тільки йому віддамо. Наші прагнення, хоч і в інших умовах, є

відбиткою прагнень народу, якого ми є частиною. Коли вони дрібні й повсякденні на волі і в добробуті, то якими ж вони можуть бути в неволі, де люди позбавлені елементарних прав і життєвих засобів? У вільному світі ми є дзеркалом прагнень нашого народу і тільки нашими вчинками можемо виявити його прагнення і правду про нього та виправдати перед майбутністю наше перебування на чужині.

З таких саме перспектив ми повинні розглядати не лише наше перебування у вільному світі, а також наші щоденні вчинки й працю. Під тим кутом мусимо дивитися і на завдання нашої преси й книжкових видань, бо саме вони мають бути дзеркалом не тільки наших прагнень на чужині, а й дзеркалом-відбиткою ідей, що нуртують в українському народі.

В сучасних умовах на українських землях, наш нарід не має змоги свобідно висловлювати свої бажання. Такий стан триває вже десятиліттями і він мусить залишити свої наслідки. Ворог викривлює дійсність і намагається показати її в корисному для себе насвітленні. До цієї роботи заставляє також і деяких наших земляків. На його послугах є преса, книжкова продукція, література, наука, мистецтво і т. п.

Коли дослідник життя і відносин у сучасній Україні хотів би колись опертися на писемних пам'ятках-джерелах, що від років появляються на наших землях, він був би здивований одноманітністю прагнень людей, їх похвалами на честь »уряду і партії«, »спонтанними« виявами любови до большевицької влади та ненависти до тих, що чимось »прогрішились« проти неї. Не знайде сліду в документах про якісь бажання людини, які не йшли впарі з офіційною ідеологією, накиненою народові чужою силою. Хіба в поліційних і судових актах можна буде відшукати протоколи зізнань »злочинців«, які чомусь не згоджувались із »партією і урядом«. Але й вони, ці протоколи, будуть повні »покаянь« і »самообвинувачень« у »злочинах« супроти власного народу. На основі таких матеріялів можна зробити і фальшиві висновки, що впродовж десятків років в українському народі існувала ніде нечувана вбогість думки, що він не був здібний виявити власні прагнення і тільки з »ентузіязмом« приймав усе те, що приходило до нього з чужого центру. А коли хтось висловив часом якусь іншу думку, протилежну офіційній, то потім каявся і уважав сам себе за »злочинця« і »запроданця«. Навіть відомі науковці, поети чи письменники можуть виглядати півідіотами, бо у своїх писаннях прославляли і покликалися на авторитети півграмотних сатрапів, яких потім такі ж самі напівграмотні сатрапи усували, а найбільш просвічені уми були безвільні, без власної думки й гідности, принижували себе і свій нарід.

І все це діялось у добу, коли в цілому світі **найбільшими цінностями були воля людини й почуття людської гідности**, коли навіть найбільш малограмотний африканський негр виявляв мужність і відвагу протиставити свою власну думку своїм недавнім европейським панам, коли навіть для злочинців у тюрмах створюють такі умовини, щоб вони не вбивали людської гідности.

На щастя, українські писемні пам'ятки нашого часу знаходяться не тільки в поневоленій Україні. Українські еміґранти у вільному світі мають змогу реабілітувати своїх братів в Україні та своєю творчістю

виявляти правдиві прагнення українського народу, висловлювати те, чого він не може висловити під московською окупацією.

Обговорення різних проблем нашою пресою у вільному світі, хоч часом дуже різне, суперечне й недосконале, все ж таки є контрастом до тої протиприродної духової стерильности, що заіснувала в Україні під московською окупацією. Цей контраст, з одного боку, є доказом живучости й багатогранности української думки у вільних умовах, а з другого — вказує на поневолення її в Україні. Він вказує кожній сторонній, але об'єктивній людині й причини, чому в Україні така монотонність і вбогість думок та духова атрофія. Невільниче повторювання московських ідей і готових зразків в Україні в жодному разі не може дискредитувати українського народу, а мусить бути доказом жахливого терору і безприкладного поневолення на нашій Батьківщині.

Правда, українська преса на еміґрації не все стоїть на належному рівні й не завжди правдиво висловлює нуртуючі в українському народі ідеї. Довголітнє наше перебування на еміґрації не могло не вплинути на формування думки. Витворилися специфічні еміґраційні інтереси й проблематика, які були, є і будуть чужі українському народові. Крім того діють і сторонні впливи, а вони не все позитивні й не все спричиняються до втримання духових зв'язків з Україною. Коли уважно прочитувати українську пресу на чужині, можна відчути в ній боротьбу двох елементів: місцевого, партикулярного, і загальноукраїнського. Можна зустріти й чужі ідейні запозичення, що не раз зумовлені побутовими відносинами. Тому українська інформативна преса на чужині мусить намагатися погодити партикулярні інтереси своїх читачів з інтересами загальноукраїнськими, що — в залежності від наставлення редакторів — вдається їй більшою або меншою мірою.

Побутові відносини відбиваються також на рівні видань, які появляються за кордоном України. Численні українські інтелектуалісти примушені життєвою конечністю працювати не по власній професії, інші ж — зайняті в чужих наукових інституціях, і мало залишається їм часу на безкорисливу співпрацю з українськими видавництвами. Це, як і факт, що молоді сили вже радше послуговуються чужою мовою, ніж українською, має також вплив на рівень і ідейний напрямок наших видань.

Та не зважаючи на всі ці недомагання, українська преса у вільному світі впродовж останніх кільканадцяти років виросла і стала могутнім інструментом української незалежної політики. Коли ж вилучити з неї все місцеве, партикулярне, то її характер залишається загальноукраїнським, із власним, незалежним, ідейним наставленням і головним завданням — заступати державно-самостійницькі ідеї українського народу. Факт, що на еміґрації існує біля сотні різних періодичних українських видань, які утримуються засобами, зібраними від своїх читачів, є також своєрідним плебісцитом, який показує, за які ідеї стоїть український народ. Було б неможливе, щоб українська еміґрація підтримувала й удержувала самостійницьку пресу, якщо б ідея самостійности України не була її власною. Еміґрація ж — тільки частина українського народу і вона винесла з собою з рідної землі ті ідеї, якими жив і живе цілий народ. Прагнення українського народу до волі й державної незалежности так

сильно вкоренилося у свідомості української людини, що навіть еміґраційні умови, майже постійно несприятливі для концепції самостійної України, не могли його змінити. Численна самостійницька преса із сотнями тисяч читачів, які її утримують, є найкращим плебісцитом справжніх бажань українського народу. Натомість ні одне несамостійницьке видання українською мовою не втрималось на еміґрації, бо не знайшло підтримки серед українців. Виїмок становлять лише аґентурні комуністичні газетки, а їх є кілька, але вони втримуються за чужі, неукраїнські гроші. Всесильна Москва — безпорадна супроти здетермінованого становища українського народу й української еміґрації.

Серед численних періодичних українських видань у вільному світі має своє місце і »Визвольний Шлях«, суспільно-політичний і науково-літературний місячник. Впродовж 15-ти років свого існування він зростав і кріпшав, і став чи не одиноким репрезентативним українським журналом з устійненою формою і ясно окресленим ідейним змістом.

Як місячник, »Визвольний Шлях« не мусить віддавати данини побутовим еміґраційним справам такою мірою, як інша, щоденна чи щотижнева, преса. Він не піддається й тискові чужих українському народові ідей. Таким способом журнал стоїть на чисто українському ґрунті, друкуючи на своїх сторінках статті й праці загальноукраїнського характеру. Тому кожне число »Визвольного Шляху« не перестає бути актуальним навіть по роках від його появи, тим більше, що зміст друкованих у ньому праць має також ідейну вартість.

»Визвольний Шлях« вже на самому початку свого існування став на позиції українського націоналізму й заступає ці ідеї незмінно впродовж 15-ти років. Український націоналізм почав зростати в організовану силу в 20-их роках нашого століття і в останніх десятиліттях мав вирішальний вплив на формування української політичної думки. Можна сміло твердити, що глибоко закорінена в українському народі ідея державної самостійности є прямим наслідком дії націоналістичного руху і з ним неподільно пов'язані всі історичні події, які в той час відбувалися на українських землях. Треба ще сказати, що і в майбутньому відродження України немисливе без існування українського націоналізму.

В повоєнних роках під впливом ідей чужих середовищ ця правда почала притемнюватися навіть серед деяких представників українського націоналістичного руху, що привело до ускладнень і конфліктів в одноцілому націоналістичному таборі. Тим людям націоналістичні ідеї і тактика видавалися »перестарілі«, »немодні«, такі, що не відповідають способові думання »західньої людини«. Вони почали шукати інших ідей, більш сприємливих для середовища, в якому їм прийшлося жити і діяти. І справді, західні народи були далекі від зрозуміння націоналізмів поневолених народів, тим більше, що ці націоналізми діяли також і проти них. Націоналізмом поневолених Москвою народів вони не цікавились, бо прагнули спокою, мирного співжиття з московською імперією і не хотіли втручатися в її »внутрішні справи«. На такому ґрунті зродилися в деяких націоналістичних органах найперше критичні голоси про доцільність тактики та ідеології українського націоналізму, а потім вже відверто почалось пропаґування зовсім інших, ненаціоналістичних ідей.

»Визвольний Шлях« не брав участи в цій ідеологічній метушні, не шукав нових ідей і шляхів, більш модних і »практичних«; навпаки, впродовж 15-ти років він незмінно захищав націоналістичні позиції і постійно поглиблював націоналістичні ідеї в усіх галузях життя і творчости українського народу. Саме цей факт найбільше вирізняє його між іншою українською пресою, яка, в більшості, заступає на своїх сторінках різні, часом зовсім протилежні, ідеї і погляди.

Тому дехто може закинути »Визвольному Шляхові« конформізм, який не бере до уваги змін, що їх приносить зі собою життя. Мовляв, націоналізм, зі своїми злими і добрими прикметами, може й був потрібний і добрий у минулому, але тепер він мусить рахуватися із змінами, які заіснували у світі, а зокрема на українських землях, наслідком чого повинен бути перехід на інші ідейні позиції. А ці »нові« позиції, що їх нам часто дораджують, є — переважно — нічим іншим, як старою опуртуністичною тактикою, яку і так заступає велика частина української еміґраційної преси.

Трудно зрозуміти й погодитися з твердженням, що націоналістична ідеологія може бути перестаріла, неактуальна для поневоленого народу, а тим більше у наш час. Про ролю українського націоналістичного руху в житті українського народу в останніх десятках років була вже згадка вгорі. Він виявив себе як рушійна сила, що одинока могла зрушити народ до боротьби на національні ідеали. Між іншими націоналістичними рухами, що виникли після війни і змінили політичну карту світу, українському націоналізмові можна »приписати« право первородства, бо він перший по війні висунув визвольну концепцію власних сил у боротьбі з московською імперією і заініціював спільний фронт поневолених і загрожених Москвою народів. Щоправда, Москва, використавши пасивність вільного світу, придушила на деякий час визвольну боротьбу українського та інших народів, але одночасно побачила і зрозуміла, якою страшною загрозою є націоналізм для кожної імперії. Щоб відвернути цю небезпеку від себе, вона почала стимулювати повстання націоналістичних рухів поза межами своєї імперії, підриваючи таким способом силу й престиж західніх держав. Тут виявився і факт, що не клясовою боротьбою, не гаслами інтернаціоналізму і безклясового суспільства, не ідеями Маркса і Леніна, могла Москва мобілізувати поневолені народи. Лише націоналістичні рухи могли стати тою рушійною силою, яка знищила західньоевропейські імперії. Тактика і ідеї деяких з тих націоналістичних рухів аж до неймовірности подібні на тактику й ідеї українського націоналістичного руху. Напр., в Марокко і Альжірі застосовано бойкот французьких монополій, що було практиковане колись націоналістами на західньоукраїнських землях. Кожний із націоналістичних рухів користувався подібною тактикою, стратегією і виходив з однакових ідейних націоналістичних основ. Виїмком може бути хіба рух Ґанді, але його початки сягають до тих часів, коли націоналізми щойно формувалися, а крім цього він відповідав духові індійського народу. Подібність усіх націоналістичних рухів можна пояснювати подвійним способом: або Москва покористувалася досвідом українського націоналістичного руху і відомими їй шляхами

інфільтрувала готові ідеї серед поневолених колоніяльних народів, або ці народи самі дійшли до тих самих ідей без стороннього впливу. В одному й другому випадку не можна заперечити факту, що тільки націоналізми були тою силою, яка могла повалити імперії і створити на просторах колишніх їх колоній десятки нових національних держав.

В практиці визвольної боротьби народів постійно повторювався відомий нам феномен двоторовости політики — політика табору опортуністичного і політика табору принципіяльно-революційного. Опортуністичний табір складався, переважно, з місцевих вислужників існуючої влади. Опортуністичні кола часом відогравали навіть визначну ролю в досягненні незалежности якоїсь країни, але їх досягнення були в прямій залежності від зростаючої сили народжених націоналізмів, які ставили максимальні вимоги і провадили за них відверту боротьбу. Без існування націоналістичних рухів і націоналістичної ідеології, не можна уявити собі визволення поневоленого народу з допомогою опортуністичної політики. Сама опортуністична політика поневоленого народу спричиняється тільки до скріплення позицій панівної нації, а опортуністичні діячі сходять до ролі звичайних вислужників.

Чи пропаґування »нових ідей« в нашій дійсності має заступити націоналістичні ідеї, спрямувати нас на »нові позиції«, якими можуть бути тільки позиції опортунізму? Таке »зміновіховство« припечатало б визвольні змагання українського народу на довший час.

Ми переконані, що націоналістичні ідеї живі в українському народі, а **української державности не можна здобути без існування сильного націоналістичного руху.** Всі інші політичні й ідеологічні напрямки можуть відограти тільки другорядну ролю, і то лише тоді, коли існуватиме сильний націоналістичний рух. Боротьбу за українську державність український націоналізм уважає за свою основну мету, а для інших політичних напрямків держава є лише формою, в якій має бути зреалізована їхня програма. Коли б реалізація певних партійно-програмових позицій була можлива під чужою владою, то опортуністичні групи використають цю можливість; навіть наспіл з окупантськими ідейно-спорідненими з ними групами будуть старатися здійснити свою програму, яка для них найважливіша. Для Винниченка, напр., суттєвою справою був соціялізм, а коли не вдалося реалізувати його в державі українській формою, він визнав владу окупантів, маючи надію, що й під чужою соціялістичною владою можна буде реалізувати його партійну соціялістичну програму. Для ліберальних демократів кожна окупаційна ліберально-демократична влада в Україні буде близькою, яка може бути їм помічна в реалізуванні їхньої партійної програми.

Націоналізм, хоч у своїй програмі може мати і соціялістичні елементи для розв'язки господарського устрою, хоч і бореться за демократичний лад у своїй суспільності, проте **державне визволення уважає за основну справу.** Тому, що ні один з окупантів не хоче добровільно віддати загарбаної ним території, в програмі кожного націоналізму збройна боротьба з ворогом, без огляду на те, чи він фашист чи демократ, є **неминучою конечністю,** в чому мусить бути усвідомлений увесь народ. Це правда, якої не можна забувати і яка на наших очах багатократно підтверджена

практикою боротьби поневолених народів. Коли б »Росія« стала »демократичною«, українські демократичні партії мусіли б визнати цей факт за позитивний і старалися б навіть у національно поневоленій Україні користати з цих належних і їм демократичних прав. Африканські чи азійські націоналісти виступили проти демократичних европейських імперій, поборюючи чуже верховодство, хоч і демократичне, в ім'я самостійности своїх народів та в ім'я ладу, який їм відповідає. Звичайно, й у власній державі вони запровадили демократичний лад, який історично найбільше виправдав себе і дає найбільші можливості для розвитку цілого народу. Коли поставимо справу визволення поневоленого народу як першу, то прийдемо до висновку, що розвиток націоналістичного руху, його ідеології і тактики — необхідний.

Коли вважаємо, що українська державність є необхідною передумовою для вільного і всебічного розвою українського народу, то зростання українського націоналістичного руху та його ідейне формування мусимо визнати за суттєві справи нашої дійсности. Тому обстоюємо позиції українського націоналізму, допомагаємо поглиблювати його ідейний зміст і пропаґувати його ідеї в українському народі. Кожне ідейне збочення від українського націоналізму, кожне заперечення одного з його основних ідеалів, це фактичне заперечення націоналізму й автоматичний перехід до опортуністичного табору, який вдоволяється малим і ставить собі за мету дрібні здобутки неосновного порядку. **Націоналізм був усе і мусить бути безкомпромісовим і в ніякому разі не може відступити від своєї основної, великої мети.**

Серед української преси на чужині саме »Визвольний Шлях« вже впродовж 15-ти років стоїть непохитно на позиціях українського націоналізму і намагається поглиблювати його в усіх ділянках українського життя. Особливо важливою є духово-культурна творчість народу, що в поневоленій Москвою Україні жахливо викривлена й спотворена. Вся українська преса у вільному світі приділяє чимало уваги справам української культури, але намагаючись заспокоїти щоденні зацікавлення своїх читачів, намагаючись зробити газету найцікавішою і найпопулярнішою, заповнена часто таким матеріялом, який негативно впливає на її глибину. »Визвольний Шлях« не пішов на »популярність« і це також вирізняє його серед українських періодиків. Історія, археологія, світоглядові проблеми, політика, економіка і т. п. тематика не легкі для пересічного читача, проте журнал не боїться цієї тематики, коли вона відповідає його ідейним настановам. Для такої тематики в кожній суспільності є відповідні журнали. В поневоленій Москвою Україні є їх декілька, проте, хоч вони й писані українською мовою, їх завданням є обороняти московське панування в Україні й пропаґувати чужі українському народові ідеї. Тому зрозуміла й реакція деяких читачів »Визвольного Шляху«, які пропонують трактувати журнал не як еміґраційний, а всеукраїнський, бо в теперішній українській дійсності він єдиний є справді незалежним журналом, що свобідно обговорює загальноукраїнську тематику і заступає ідеї українського націоналізму, який існує і в Україні й однаково поборюваний як там, так і на еміґрації.

»Визвольний Шлях« зовсім слушно, на нашу думку, утотожнює т. зв. »міжнародний комунізм« з московським імперіялізмом і колоніялізмом. Не можна поборювати щось неіснуюче, залишаючи на боці, дійсне, реальне. Комуністичний рух існує у світі як фантом, як тінь московської експансії і імперіялізму. Щоб комунізм міг бути реальною загрозою, він мусів би десь існувати в практиці. Він навіть не є фантазією, бо й фантазувати можна тільки про речі, які існують на світі. Людська уява навіть чорта подає не інакше, як у здеформованому вигляді людини, дочіпляючи йому ще й інші атрибути зла й погані, які в реальному світі таки існують. Роги, копита чи хвіст відомі кожній людині й така вифантазована постать чорта може бути якоюсь мірою засвоєна. Натомість з комунізмом справа значно більше скомплікована. Ніде його не було і нема. Ніхто з його творців не показав, як виглядає чи має виглядати комунізм. Декілька апокаліптичних фраз, якими Маркс натякав на майбутній комуністичний устрій, як, напр., те, що кожний буде працювати по своїй спроможності, а дістане по його потребі, або фрази про »відмирання« держав і державної влади, про »злиття« культур і народностей у »комунізмі«, нічим не виправдані, бо в підсовєтській дійсності — вже »на порозі до комунізму«, — все навпаки. Скорше в капіталістичному світі можна говорити про працю людини за її спроможностями і про кошти життя за потребами (старечі пенсії, забезпечення на випадок хвороби й безробіття і т. п.). В підсовєтській дійсності праця людини мусить багато перевищувати її спроможності, і то без права на протест і оборону від експлуатації, а винагорода за працю далеко не вистачає навіть на заспокоєння перших потреб людського життя. Фрази про »відмирання« держави також можна прикласти радше до суспільства при капіталізмі, де послаблений державний апарат, обмежена поліційна влада, а натомість зростають сили професійних організацій і т. д. Доказом дійсної слабости тої чи іншої »капіталістичної« держави є факт ліквідації її колоніялізму. В »комуністичній« московській імперії скріплено саме силу держави до небувалих меж, а поліційний терор осягнув фантастичні розміри. Від ока державної поліції не може сховатися жоден громадянин. Навіть думки людини підлягають державній контролі. Чи це той комунізм, що про нього писав Маркс і чим він різниться від відомого московського шовінізму, імперіялізму й колоніялізму?

Прихильники »світового комунізму« можуть радіти хіба »новою« програмою Хрущова, який розуміє комунізм на свій спосіб і обіцяє за 20 років запровадити комунізм і збільшити продукцію до рівня... капіталістичних країн. Про »відмирання« держав при комунізмі можна говорити хіба як про знищення держав поневолених Москвою народів, але не про »відмирання« московської імперії, яку московські большевики ще більше скріпляють. Отже московський комунізм прямує до того, щоб усі т. зв. »совєтські нації« злилися в одному »русскому морю«, що буде ніби здійсненням учення Маркса про злиття культур і націй в »комуністичнім суспільстві«. Отже, як бачимо, реальне в »комуністичній державі« є тільки те, що не встиг здійснити жоден капіталістичний імперіялізм чи колоніялізм: знищити поневолені народи. До цього й прямує вся політика держави, що вже вступила на шлях »побудови комунізму«. Неспроможна

здійснити якенебудь із маячень Маркса, комуністична Москва, покликаючись на нього, фактично здійснює заповіти московських царів, що відомі ще з тих часів, відколи існує Московщина: загарбувати все нові народи, асимілювати і нищити.

Чи це той »міжнародний комунізм«, яким лякають також і нас у вільному світі та дораджують нам спільно з »російським народом« боротись проти нього? Мовляв, спільна боротьба проти найбільшого лиха вимагає того, щоб зречися всіляких націоналізмів і необґрунтованих упереджень до інших народів. В ім'я єдности протикомуністичного фронту треба, мовляв, обов'язково знайти спільну мову з »добрими, протикомуністичними росіянами«. А коли ж тих »добрих росіян« дразнить наше самостійництво і коли воно вже так закорінене в нашому народі, то хоч тепер, для добра спільного фронту, не порушуймо справи нашого самостійництва і договорімся з москалями на ґрунті »непередрішення«. Треба йти з »духом часу«, націоналізм мало поступовий, »немодний« і в нашу добу засуджений, як пережиток.

Отак з обидвох боків залізної заслони іде московський наступ на український націоналізм. Наша оборона — це перш за все наша духова тугість та ідейна стійкість, що їх повинна зміцнювати й плекати вся наша преса.

Беручи до уваги завдання української преси під сучасну пору і оцінюючи з того погляду 15-тирічне існування »Визвольного Шляху«, можемо сказати, що наш журнал чесно виконує свої завдання. Існування націоналістичного журналу такого формату й рівня, як »Виз. Шлях«, показує живучість націоналістичних ідей в українському народі, а це означає, що **наш народ є в постійному наступі, в постійній боротьбі з московськими окупантами за українську державність.** Ворог це розуміє і намагається всіма способами, навіть з допомогою скритовбивства наших провідників, знищити боротьбу українського народу. Основна мета ворога виявляється в його намаганні знищити державницькі ідей українського націоналізму, зіпхнути народні маси до стану гречкосіїв, заінтересування яких обмежується дрібними повсякденними турботами і справами. Іншими словами, приспати й обкрасти український народ, чого так боявся і перед чим перестерігав нас наш національний пророк, Тарас Шевченко. Існування націоналістичної преси, в тому числі й »Визвольного Шляху«, є тою запорукою, що »злії люди« не збудять України обкраденою, неприготованою, щойно в огні. **Ця преса готує наш народ до того довгожданого дня, коли спалахне іскра »вогню великого«.**

Цих кілька думок про значення вільної преси для поневоленого народу хай будуть моєю даниною для журналу, який відзначає своє 15-тиріччя не на своїй, а на чужій землі. Журналу, який ідейно завжди був мені близький, навіть тоді, коли я ще не мав безпосередньо до нього відношення. Я був завжди переконаний, що він заслуговує на повну підтримку української громадськости. Наскільки правильною була моя оцінка, покаже майбутнє, але хочеться вірити, що наше суспільство також правильно зрозуміє значення журналу й потребу його існування та підтвердить це своїм ділом.

Сергій ЖУК

ЧОМУ НЕ ВСТОЯЛА УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА?

Ще й сьогодні серед української громадськости точаться розмови, які переростають іноді в дискусію: Чи могла встояти Українська держава? Чи був у той час український народ на відповідному щаблі політичного розвитку і національної свідомости, щоб міг створити власну державу?

Чи горів український народ могутнім огнем натхненної любови до своєї батьківщини?

Чи склалися об'єктивні обставини на користь Української держави?

Чи були на висоті покликання провідники українського народу?

Якщо ні — чому?

Чому впала Українська держава?

Ще й сьогодні можна почути запевнення наших доморощених політиків, що народ не був приготований до проголошення Української держави, що національна свідомість була на дуже низькому рівні, що об'єктивні обставини не склалися на користь нашої справи.

Майбутній історик має розв'язати поставлені життям питання. Але вже сьогодні, через 44 роки після проголошення Української держави, можна спробувати відповісти на них.

Що говорити про політичну незрілість народу, коли він головою зрозумів, серцем відчув і руками розірвав кайдани московського царського режиму (виступ ґвардійських полків, що складалися з українців).

Що говорити про національну несвідомість, коли сини зі зброєю в руках об'єдналися для оборони батьківщини.

Що питати про любов до батьківщини, коли це був момент нечуваного національного піднесення, момент, що трапляється в житті народу раз на кілька століть, момент, коли сини, які забули матірню мову заговорили нею, а хто не зміг — чужою славив ім'я своєї батьківщини.

Це був момент, коли з безмежних просторів »в'язниці народів« спішили додому її заблукані сини.

Це був момент, коли пролунали слова селянського представника в Українській Центральній Раді: »Дамо синів і хліб Центральній Раді і станемо господарями на нашій землі« (солдат П. Дорошенко на З'їзді Центральної Ради).

Це був момент, коли нечуваним ентузіязмом горів Український Військовий З'їзд у Києві.

Це був момент пропозиції 12-ої армії поставити свої полки на кордонах України (телеграма, надіслана до голови Українського Літ.-Худ. Товариства Сергія Жука).

Це був момент виступу Полуботківців у Києві, військової демонстрації у Петрограді*.

---

*) Сергій Жук: »Український Петербург і його роля в будуванні Української держави« (Доповідь, на основі документальних даних, зачитана на першій науковій конференції Історичної групи УВАН, 6 липня 1946 р.). »Шлях Перемоги«, чч. 1-2, 3, 4, 5, 1958 р.

Це був момент прибуття сердюцьких полків в Україну, і так до безконечности.

Але чому ж, чому ж не сталося так, як повинно було бути?

Народ стояв на реально-практичних позиціях життя, провідники — ні, тому народ зневірився у своїх провідниках і відвернувся від них.

Провідниками були не випадкові люди, а відомі серед української громадськості особи, яким довірив керівництво український народ: великий історик Михайло Грушевський — голова Української Центральної Ради, його заступники: письменник — Володимир Винниченко і Сергій Єфремов, а також голова Українського Генерального Військового Комітету — Симон Петлюра.

Але ці люди належали до партій (УСДРП і УПСФ), що були споріднені з такими ж московськими партіями, краще сказати — були їх нездарними копіями, отже належали до організацій, які боронили інтереси московської держави й інтернаціональні завдання ставили понад національні; це були вихованці московської школи, характеристичною особливістю яких була їх роздвоєна психіка.

Коли ж у квітні 1917 року на з'їзді Української Центральної Ради почулися, всупереч тверезим голосам народу, голоси інтеліґенції, що твердили: »Ми не мілітаристи, ми не потребуємо війська, після того, як відбулася революція« (П. Зайцев), це не могло не хвилювати українського реального політика, що бачив і чув з яким ентузіязмом приймали присутні делеґати Миколу Міхновського, організатора перших українських полків, коли він повернувся від військового міністра Гучкова, до якого їздив у справі організації українського корпусу.

Яке тяжке почуття розчарування, скорботи й обурення огорнули серце, коли улюблений провідник народу М. Грушевський, після обрання його на голову Центральної Ради, складаючи подяку за довір'я, сказав, що він піде туди, куди поведуть його маси — було ясно, що він *не поведе народ*, що справа засуджена на загибель. Інакше бути не могло, бо це говорив представник партії лівих есерів, що стояв на позиціях федерації народів Росії, для якого партійні приписи були обов'язкові й важливіші за всі інші. У цей момент провідник народу забув, що він історик — усі накази історії і міжнародного права перестали для нього існувати.

Замість проклямування, що з падінням влади монарха суверенітет українського народу відновлено, замість практичного розв'язування соціяльних проблем і в першу чергу земельного питання, яке могло задовільнити пекучі бажання народу, настали ідеологічні перегони з большевиками — »паперові обіцянки«.

Народ був утомлений непопулярною, давно програною війною, війною за чужі інтереси. Замість спинити цю непотрібну витрату крови, Центральна Рада включається у небезпечну шкідливу гру і посилає потрібних їй оборонців на фронт.

Не будемо тут згадувати сумної історії з Полуботківцями, занедбування формування українських військових частин, відсутність думки про оборону кордонів, неуміння використати сприятливу ситуацію — приїзд російських міністрів (Керенського, Терещенка, Церетелі) — у наслідок ультима-

туму, поданого російському Тимчасовому урядові Радою Українських Організацій у Петрограді, ультиматуму підпертого українською військовою демонстрацією.

Час не стояв на місці — життя котилося буйним валом, ломило і змивало тих, хто не вмів його опанувати. Події годі було спинити. Народ потроху большевизувався.

Ліві есери їхали до Смольного. Порш передав таємні відомості Ленінові.

Хоч обставини примусили нарешті, через 11 місяців після революції, проголосити Суверенну Українську Державу (IV Універсал), але було вже запізно.

Центральна Рада не в стані була виконати своїх зобов'язань щодо поставок хліба німцям, узятих на себе разом з підписанням мирового договору, бо народ не виконував наказів Української Центральної Ради. На зміну Центральній Раді прийшов Гетьманат.

Коли настав момент скріпити владу, українські соціял-демократи на чолі з Винниченком не прийняли запросин гетьмана. Вони не могли зробити того, що невідповідало їх партійній програмі, інтереси Української держави не були в них на належній висоті.

Коли гетьман Скоропадський, оточений російською білою ґвардією, проголосив акт федерації з Росією, коли на заклик Винниченка і Петлюри вибухло повстання, народні маси повалили Гетьманат і це використали большевики.

І той же Винниченко, що відмовився від розмов через прямий провід з Леніним, шукає зв'язків з Троцьким через Семена Мазуренка, але це не допомагає справі, навпаки — компромітує і нищить її до краю.

Виступ таких самостійників як Є. Неронович* і Оскілко, розстріл Соломінського і смерть Болбочана красномовно промовляють проти лінії поведінки провідників.

Відмова від обсадження військом кордонів, відмова від англійської допомоги зброєю і грішми, відмова дати доручення Українському Революційному Штабові в Петрограді на визнання Української держави, як і відмова, пізніше, від німецької пропозиції залишити наймане військо в Україні (як це зробили у свій час фіни, залишивши в себе на службі Манергейма наймане військо, завдяки чому встояла Фінляндія) — стверджують відсутність державної ідеї як головної мети.

Розбіжність у психіці народу і психіці провідників очевидна — вона стала причиною загибелі Української держави, яка народилася з великим запізненням, щоб передчасно померти. Факти уперто стверджують, що об'єктивні умовини склалися не проти нас, що Українська держава могла б устояти, коли б провідники уважніше прислухалися до почуттів і прагнень свого народу, коли б вони вчасно використали можливості, що їх посилало нам життя.

---

*) Є. Неронович — голова Української Військової Ради у Петрограді. З доручення Ради Українських Організацій у Петрограді подав ультиматум російському Тимчасовому урядові про визнання Української Центральної Ради крайовим урядом і вимогу російському військовому міністрові про відділення українців в окремі частини з загальноросійських формувань.

Цікаве порівняння напрошується, мимо волі, між двома провідниками українського народу, розділеними трохи не трьома сторіччями, між Богданом Хмельницьким і Михайлом Грушевським. Як той, так і той виявили повну нерішучість і дуже довго зберігали пієтет до чужої держави, що її вважали за свою вітчизну — перший до Польщі, а другий до Московії, що й стало причиною того, що прогаяли час і програли справу свого народу.

Але не забуваймо, що IV Універсал Української Центральної Ради залишив українському народові свій заповіт боротися за створення Української держави.

Р. ВОЛОДИМИР

ІВАН БОГУН
(Уривок з поеми)

Пісня 11

Козацької землі блаженна Мати!
О, вже Ти більше не ридатимеш,
Коли Твій рід, як і Богун завзятий,
Не знатиме в любові й честі меж;

Коли, як він, родившися для волі,
Життя не сплямить службою в ярмі,
Як дуб, весь вік ростиме на роздоллі,
Щоб, спинюючи вихрів армії,

Врожай і мир запевнити країні,
А, як тумани виднокруг зашлють,
Аби в історії мрячній долині
Дороговказом поколінням буть.

Вітчизно! Ти ще ликуватимеш,
Твоєму родові ж Богун печать дав:
Вже хрест повік йому носити й меч
В землі, де срібні над збіжжям свічада,

Красою Божою сіяючи,
Зовуть архангельським кличем в когорти
У хрестовий похід Лицарський Чин:
Пора, пора, вже йдуть на підбій орди.

Життя народиться з терпіння знов,
В боях воскресне довгождана воля,
Коли народ, як той Богун, готов
На жертву буде, як покличе доля.

Михайло ПАВЛЮК

ПРИЧИНИ »ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ« В СССР

З усіх постанов 22-го з'їзду комуністичної партії СССР, найбільш замітне є рішення поглибити т. зв. десталінізацію.

Нова програма компартії з її нібито більш демократичним характером не викликала більшого заінтересування між поневоленими Москвою народами. Всі вони ще добре пам'ятають сталінську конституцію, яка також нібито ґарантувала права громадян, але — не зважаючи на це — терор шалів. Тоді-то особливу ролю відограв і Хрущов, що жорстоко розправлявся з українським народом. Про ролю Хрущова в сталінських чистках ми вже писали в статті »Стратегія Хрущова« (»Виз. Шлях«, ч. VII, 1960, стор. 729-742).

Для спостерігачів Заходу постанова 22-го з'їзду компартії поглибити десталінізацію була великою несподіванкою. Видавалось, що започаткована Хрущовим на 20-му з'їзді компартії т. зв. десталінізація, яка принесла йому чимало турбот у сателітних країнах і в самому СССР, буде припинена, а разом із тим закінчиться і паплюження Сталіна. Але так не сталося.

Що ж примусило Москву започаткувати таким драстичним способом десталінізацію? Яким способом Москва і Хрущов персонально мають намір зберегти диктатуру компартії та піднести престиж московсько-більшевицької імперії, коли драстичні методи десталінізації вдаряють саме по престижу Москви як у самому СССР, так і у вільному світі?

Вияснити ці питання можна лише з допомогою аналізи причин десталінізації Хрущова.

Для з'ясування причин, які примусили Москву піти на десталінізацію, маємо чимало хрущовських офіційних заяв, наприклад, обвинувачення Сталіна в тому, що він відійшов від учення Леніна, утискав і нищив визначних партійних діячів, запровадив культ особи, допустився помилок під час війни з німцями, проводив криваві чистки в рядах компартії, намагався втягнути СССР у велику війну з західним світом і т. п. Але ці основні риси політики Сталіна загальновідомі й для нас нецікаві. Важливішими є чинники і факти, які назріли в московсько-совєтській імперії, а про які Москва не згадує.

З-поміж усіх тих чинників на перше місце висувається *ідея свободи*. Друга світова війна уможливила московським імперіялістам загарбати нові території і перетворити їх на свої колонії, але одночасно з тим населення СССР мало змогу запізнатися з фактичним становищем робітників і селян у вільному світі, які мають високий стандарт економічного забезпечення і користуються повною охороною законом їх індивідуальної свободи. Це усвідомлення виявилося передусім у поневолених Москвою народів, зокрема в українців.

До кінця другої світової війни Захід не цікавився тим, що діється в СССР, а ті, що мусіли знати про це, з політичних міркувань удавали, що

не знають. Але після другої світової війни, коли прийшло до зудару інтересів Заходу і СССР, у вільному світі появилися інформації про страхіття московсько-большевицького режиму. Так СССР опинився в психологічній ізоляції. Не помагала московська пропаґанда про »вільне й щасливе життя« в СССР, бо правда вийшла наверх, а численні нові факти з кожним днем її підтверджували. Хоч Захід не досить енергійно й послідовно веде ідеологічну боротьбу з московським комунізмом, не використовує всіх можливостей т. зв. психологічної війни, проте навіть ця недостатня активність Заходу мала свій вплив на становище в СССР. Ще за Сталіна його оточення бачило небезпеку для своєї влади у зростаючій силі впливу ідей свободи. Таке твердження може видаватись необґрунтованим, але вже ліберальніша політика Маленкова, що був прем'єром після смерти Сталіна, показує, що »колективне керівництво« найбільше боялося народних розрухів, які, мабуть, назрівали не лише як наслідок смерти Сталіна, а також як наслідок зростаючої сили ідеї свободи. Подув вітру свободи міг перетворитись у революційну бурю і була загроза, що сталінське оточення втратить все. Можна припускати, що під кінець влади Сталіна вже були домагання більшої свободи і для партійного апарату.

Крім впливу ідей свободи, що після війни почали просякати у свідомість підсовєтських народів, виявився ще один дуже важливий чинник — перестав діяти на користь московсько-совєтської влади специфічний соціологічний феномен, який ми називаємо *примітивним демократизмом*. Цей соціологічний чинник був спритно використовуваний комуністами під час громадянської війни, а потім довший час діяв для поширення впливу комуністичної влади між масами малоосвічених робітників і селян. Апаратність і майже кастовість московсько-совєтського режиму, зростання письменности і прошарку інтелектуалів між населенням СССР привели до того, що вже перед другою світовою війною привабливість примітивного демократизму втратила на своїй силі[1]. Утворилась порожнеча в житті підсовєтських мас, яку треба було чимось заповнити, бо кожне людське суспільство мусить мати якийсь свій духовий ідеал персональної свободи, за здійснення якого воно бореться. Погляд, що боротьба за свободу є лише тоді, коли суспільство прагне осягнути свободу зразка сучасних західніх

---

[1]) »... Примітивний демократизм є великою силою духового порядку, силу якого комуністи дуже спритно використовують для захоплення влади. Сила примітивного демократизму базується на стихійній ненависті до кастового поділу суспільства, расової нерівности тощо. Малокультурні маси не так цінують рівність у правному відношенні, свободу сумління, свободу друку, як зовнішні ознаки рівноправности. Цей примітивний демократизм є першим кроком малокультурних мас до пізнання справжньої демократії народоправного ладу. Ми сказали б, що це просто нормальний шлях поширення демократичного правопорядку у свідомості широких малокультурних мас, якого вони не можуть оминути і за це не можна їх обвинувачувати. Цей психологічний феномен малокультурних мас у першу чергу треба зрозуміти, оцінити його вагу в соціяльних процесах і соціяльних бурях наших часів та намагатись спрямувати цю силу на користь людства« (М. Марченко: »Суспільство найближчого майбутнього — це нове суспільство дрібновласницьке«, Англія, 1958, стор. 28).

демократій, помилковий. Протягом усієї історії людські суспільства мали якийсь ідеал духово-релігійного порядку і завзято боролися за свободу своїх релігійних обрядів. Це стосується не тільки до питань релігії, а й до питань різних обрядів, родинного укладу та способу життя, одягу і т. п., бо в понятті народів на тодішньому ступені їх розвитку це були найістотніші їх ідеали персональної свободи. Ідеали ж повної політичної свободи, порівняно, недавні (Велика французька революція на континенті).

Як відомо, московський комунізм ввесь час намагається підсунути в психіку мас ідею »будівництва соціялізму й комунізму«, яка — як думає Москва — мала б заповнити порожнечу, що утворилася після зникнення примітивного демократизму. Але ідеї »побудови соціялізму й комунізму« належать до психологічних категорій обов'язку, а не до категорії ідей свободи. Отже і в такому випадку існує далі ґрунт для просякання ідей повних політичних і національних свобід, як наступний етап розуміння індивідуальної свободи.

Ми розглянули лише дію того чинника, що викликає прагнення осягнути політичну свободу. Але в т. зв. СССР 60% всієї людности — це населення немосковське, що має свої *національні ідеали свободи*. Вже минули часи, коли примітивний демократизм допомагав Москві деякою мірою стримувати розвиток ідей національної свободи. Надії, що друга світова війна принесе визволення поневоленим Москвою народам, не виправдалися. Свободу одержали лише ті, яким пощастило втекти на Захід. Колосальні жертви самої війни, жертви терору німців, а потім жертви ще більшого терору Москви, впали на голови десятків мільйонів поневолених Москвою народів, особливо українців. Такий катастрофічний фінал, зрозуміло, викликав глибоку моральну депресію пересічної людини поневолених Москвою націй. Цей сумний факт, на жаль, правдивий, але ми живемо в епоху, коли на Заході десятки колоній одержують державну незалежність, про що знають поневолені в СССР народи. Кожна депресія має свій кінець, тому й занепад визвольних настроїв поневолених Москвою народів, що був так помітний по другій світовій війні, не міг постійно тривати. В такій чи іншій формі прагнення національної свободи мусить зчасом відродитися і міцніти не тільки серед національно свідомої частини, а й серед мас поневолених Москвою народів. Низка найповажніших чинників діяла в тому напрямі між поневоленими народами, а особливо постійний, навіть неприхований, грабунок Москви її колоній.

Ці прагнення до національної свободи поневолених Москвою народів зростали б ще більше на силі, коли б Захід виявив належне розуміння ідей поневолених народів і сприяв розвиткові відосередніх сил у самому СССР. Що такого розуміння бракує західнім політикам, показує нам недавня заява Раска, який тлумачить політику США у відношенні до поневолених Москвою народів цілком у дусі »єдинонеділимства«. Це навіть не політика т. зв. »непередрішення«, а просто політика московських єдинонеділимців. Це діється в час, коли ідея національних самостійних держав перемагає на всіх континентах світу, коли навіть деякі московські кола, затривожені духом часу, мусять бодай теоретично визнати національні

права для всіх народів. Так у »Платформі« т. зв. кронштадтської московської групи читаємо таке:

»В епоху, коли всі народи світу одержали національну свободу або є на шляху до її осягнення, обмеження національної свободи в майбутнім свобіднім суспільстві неможливе. Майбутнім союзним республікам треба повністю визнати право на влаштування своїх державних прав, право на утримування національних збройних сил і право на порядкування долею республіки, згідно з новою конституцією, себто право на свобідний вихід із Союзу Держав (або приєднатися до нього). На місце нинішньої централізації управління повинна прийти дружба рівноправних республік, що добровільно об'єднаються для взаємної вигоди в господарських і культурних справах«[2].

Цей 3-ій пункт »Кронштадтської платформи« в першу чергу свідчить про те, що серед певної частини московської еміґрації появились панічні настрої. Наочна спроба заздалегідь пропонувати далекойдучий »компроміс« вказує на те, що група ця, зорієнтувавшись у зростаючій силі антагонізму проти Москви і москалів, боїться втратити все і тому рятує, що може.

Слід ще підкреслити, що жодний »компроміс« не в силі вгамувати національних антагонізмів між москалями і поневоленими Москвою народами. Національне відродження, яке досягає такого ступеня, що примушує навіть москалів шукати компромісу, не зупиниться на півдорозі й у слушний момент проявить усю свою силу для досягнення своєї остаточної мети — *повної державної самостійности й суверенности.* Такий шлях усіх національно-визвольних рухів.

Дещо інакше, ніж Раск, підходить до проблеми поневолених Москвою народів міністер закордонних справ Англії, лорд Гюм. В недавній своїй промові він слушно сказав, що московська царська і совєтська імперії постали шляхом збройного загарбання земель низки раніш самостійних держав методами найжорстокішого в історії гноблення цих народів. Справді, коли колоніяльні володіння Англії, Франції, Вельгії та інших західніх держав були утворені майже виключно на теренах, де жили дикунські племена без будь-якої державної форми й культури, то царська московська імперія, а тепер »пролетарська«, совєтська, загарбали і загарбують вільні державні народи, часто із значно вищим культурним рівнем, ніж його мають москалі. Варто нагадати хоч би титули московських імператорів, що починалися: »Ми — імператор Всеросійський, цар Польський, великий князь Фінляндський, цар Казанський, цар Астраханський« і т. д. і т. д. А цих »прочих« було не менше 70-80 колись самостійних держав[3].

Пан Раск, мабуть, не цікавився тим, як формувалася московська імперія, що відображене хоч би в титулах колишніх московських імператорів.

---

[2]) »Кронштадтская Платформа«, пункт 3. Представники »Кронштадтської групи« — Е. Петров-Скиталец (США), А. Добровольский (Канада), В. П. Яновский (Канада), А. Оболенский (Німеччина) і А. Суков (США).

[3]) Титули московських царів подано з пам'яті.

Як бачимо, Захід ще й досі не хоче визнати прагнень поневолених Москвою народів. Але та енергія, з якою західні потуги ліквідують рештки колоніялізму у вільному світі, є — без сумніву — дуже поважним чинником, який сприяє розвиткові відосередніх сил поневолених народів у московській імперії. Цей чинник буде діяти з постійно зростаючою силою.

Так вже під кінець влади Сталіна в СССР нуртували дві потужні сили духового порядку — *прагнення політичної свободи і прагнення національної волі й незалежности.*

Крім цих чинників духового порядку, в СССР діють ще й чинники економічні. Це дрібновласницька стихія, характеристику якої ми вже подавали в наших статтях. Треба лише нагадати, що під кінець влади Сталіна жебрацький стан населення в СССР ні трохи не поліпшився у порівнянні до передвоєнного стану. Тому спротив дрібновласницької стихії далі зростав. Впродовж 25 років Москва вела боротьбу з дрібновласницькими прагненнями, але без успіху. 25 років всіляких обіцянок поліпшити матеріяльний стан виявилися ганебним обманом, у який вже ніхто не вірив. Отже в останніх роках влади Сталіна, він, його оточення і ціла партійна верхівка опинились в обличчі великої небезпеки — *пробудження активного спротиву народних мас*, яким уже урвався терпець. А у випадку великої війни боєздатність червоної армії могла бути навіть гірша, ніж у початках війни з німцями.

В таких обставинах особливо загроженим був новітній націоналізм москалів, що вже давно просяк у психіку пересічного москаля і членів комуністичної партії. Отже треба було шукати якогось виходу з цього небезпечного становища, в якім опинилась московська імперія. І єдина рада для рятування загроженої московської імперії була у послабленні терору та в нових обіцянках і спробах поліпшити матеріяльний стан підсовєтського населення. І той же новітній московський націоналізм диктував партійним керівникам необхідність рятувати московську імперію з допомогою т. зв. »відлиги« — послаблення економічного терору та деякої лібералізації поліційного режиму. Але при владі був ще Сталін, який — замість »відлиги« — хотів запровадити ще гостріший внутрішній режим, не зважаючи на те, що він сам, коли ще був секретарем ЦК компартії, протягом 6 років послідовно провадив політику НЕП-у. Після голоду 1932-33 років Сталін на деякий час дозволив на економічну »відлигу«, але поліційний терор тривав далі.

Сталін знав і цінив силу новітнього московського націоналізму і, не зважаючи на те, що сам був грузином, провадив московську національну політику. В боротьбі проти правих і лівих »ухилів« в компартії Сталін завжди мав підтримку московського новітнього націоналізму, бо жертвами його чистки падали переважно немоскалі. Кажуть, що Сталін виницив стару »ленінську ґвардію« большевиків, але не треба забувати, що ця »ленінська ґвардія« складалася з людей різної національности. Це був своєрідний інтернаціонал на службі Москви. Найбільше було жидів і москалів, але були й поляки, лотиші, грузини, українці. Під час великих чисток 30-х і 37-38-х років була нагінка на жидів, потім на т. зв. космо-

політів, що також були, переважно, жидами. Нарешті арештування жидівських лікарів перед смертю Сталіна також давало підстави думати, що Сталін розпічне велику чистку, жертвами якої впадуть жиди й інші немоскалі. На місце »вичищених« своїх партійних противників немоскалів, Сталін завжди висував москалів, бо саме від них мав повну піддержку. Отже успіх перших чисток Сталіна пояснюється тим, що він усував з відповідальних посад, особливо з партійного апарату, і нищив переважно немоскалів, а на їх місце висував майже виключно москалів. Цей факт власне показує мету чисток. За спиною Сталіна були хрущови, молотови, малєнкови, ворошилови, будьонниє, жданови, суслови, булґаніни, жукови, звєрови, андреєви, поскребишеви та інші.

Так Сталін з допомогою новітнього московського націоналізму закріплював свою владу, а новітній московський націоналізм використовував грузина Сталіна для знищення т. зв. »інтернаціональної ленінської ґвардії«, що складалася з різних національностей. Ленін призначив був головою Че-Ка поляка Джєржинського, потім, знову поляка, Мєнджинського, а далі лотиша Яґоду, чуваша Єжова, грузина Берію. Отже Ленін уважав, що кривавий терор краще проводити функціонерами немосковської національности, хоч роботою Че-Ка фактично керував він сам. Але Сталін уже був зручним функціонером московського новітнього націоналізму і прокладав своїми чистками шлях москалям до неподільної влади в московсько-совєтській імперії.

Більшість опозиціонерів Сталіна не розуміли внутрішніх процесів у новій московській імперії і ще далі покладали надію на силу »інтернаціональної солідарности« в московській комуністичній партії, але в той час силу цю вже заступив жорстокий новітній московський націоналізм. Без сумніву, краще були зорієнтовані деякі комуністи немоскалі, як Скрипник і Хвильовий, але Троцький, Зінов'єв, Косіор, Каменєв, Радик, Чубар, Любченко та інші не розуміли того, що їх участь у кривавому терорі та підтримка московсько-большевицької імперії вже втратили своє значення, що час їх панування вже минув і тепер владу перебирають представники яскраво виявленого новітнього московського націоналізму.

Так Сталін з допомогою новітнього московського націоналізму розчистив собі шлях до персональної диктатури, а одночасно з тим допоміг московському новітньому націоналізмові одержати перемогу в боротьбі за керівництво імперією. Наступний бій мав уже відбутися між Сталіном і новітнім московським націоналізмом.

Новітній московський націоналізм не є ні організацією, ні партією, ні рухом. Він діє перманентно, так би мовити, стихійно, підпільно. Він просякнув у психологію москалів всюди, чи то в місті, чи в якомусь глухому селі. Він мав і певні окремі течії, але поки не набрав повної сили, себто до розгрому т. зв. »ленінського інтернаціоналу«, ці течії були спрямовані на боротьбу зі спільним ворогом — внутрішньою опозицією, а після перемоги — суперечності між ними загострились. Було дві течії новітнього московського націоналізму, які можна, приблизно, окреслити так: молодше покоління, особливо інтелектуали вже совєтського виховання, і старше

покоління, особливо інтелектуали виховані за царату. Ця друга течія ввесь час наполегливо працювала для розбудови й закріплення московсько-совєтської імперії, але не всі з того старшого покоління були правдивими прихильниками т. зв. совєтської влади. Особливо небезпечним для молодшого покоління московських націоналістів совєтського виховання був командний склад червоної армії, значна частина якого складалася з колишніх царських старшин. Вони займали командні пости, бо були найбільш досвідченими фахівцями військових справ. Хоч вже мали свої заслуги і були навіть членами комуністичної партії, але ставлення до них з боку молодшого покоління новітнього московського націоналізму було просякнуте недовір'ям і заздрощами. Сталін добре орієнтувався у відносинах цих двох течій московського новітнього націоналізму і знав, що в потребі він зможе повністю розтрощити одну або другу течію, використовуючи антагонізми між ними і діючи під певним претекстом. А тим часом протилежності між течіями московського націоналізму були для нього корисні. Він міг грати ролю посередника і скріпляти свою диктатуру. Знав Сталін і значення військових фахівців, особливо у випадку війни, неминучість якої була ясна для всіх. Що ж саме примусило Сталіна нанести нищівний удар військовим фахівцям, себто другій течії новітнього московського націоналізму, що складалася з московських інтелектуалів, вихованих за царату?

Загально відома офіційна версія про зраду Тухачевського, але тепер, після секретних і явних промов Хрущова, в зраду Тухачевського ніхто вже не вірить. Отже була якась інша дуже поважна причина, що примусила Сталіна розпочати чистку 1937 року. Вже тоді мало хто вірив у зраду Тухачевського, але не було чуток про існування якоїсь іншої поважної причини, що викликала чистку.

Тепер, коли Сталіна знеславлено і, як влучно писав один американський журнал, його мумію вирішено »забрати й закопати«, варто подати свідчення Орлова, члена інтернаціональної бриґади під час громадянської війни в Еспанії, який потім вибрав волю. Він каже, що в 1937 році його приятель, ген. НКВД Каценельсон, поінформував його, що йому доручено переглянути архіви царської охранки, в яких знаходяться матеріяли, що компромітують якогось високого совєтського достойника. В цих архівах Каценельсон знайшов документи, які свідчили про те, що Сталін був колись інформатором царської охранки. Вражений таким відкриттям, Каценельсон поїхав у Київ до свого приятеля Балицького і розповів йому про це несподіване відкриття. Балицький поінформував про цю справу Якіра і Дубового й вона стала відома вищим генералам армії. Але Сталін своєчасно довідався про небезпеку і перший ударив по генералітеті червоної армії, припускаючи, що маршали на чолі з популярним Тухачевським можуть використати це несподіване відкриття для компромітації і скинення диктатора. Отже, за свідченням Орлова і Каценельсона, чистка Сталіна 1937 року була викликана не »зрадою« Тухачевського, а виявленням компромітуючих моментів з біографії Сталіна.

Цікаву біографію Сталіна знаходимо в брошурі, виданій 1944 р. німцями. Вона не була оголошувана в нашій пресі просто тому, що гітлерівці могли

подавати фальшиві дані й події для поборювання авторитету Сталіна. Але тепер, після такої десталінізації, яку ухвалив 22-ий з'їзд компартії СССР, факти подані у згаданій брошурі можуть бути цінними й цікавими для українського читача, хоч, може, не всі вони правдиві. Подаю деякі відомості з цієї брошури з пам'яті.

Насамперед слід пригадати, що царська охранка широко стосувала практику з посиланням своїх провокаторів до партій лівих напрямків. Відома була справа провокатора жида Азефа, який з доручення царської охранки керував групою бойовиків соціялістів-революціонерів і навіть винищував небажаних урядові достойників. Отже царська охранка була досить спритна у справах провокацій. Основна її увага зосереджувалась не на партії большевиків, а на партії есерів, бо вона займалася терористичною діяльністю. Ще до революції, один з лідерів большевиків, Маліновський, був виявлений як аґент царської охранки. Після революції, Бурцев, що в партії соціялістів-революціонерів уважався за фахівця у виявлюванні провокаторів царської охранки, довів, що й другий лідер большевиків, жид Стеклов (псевдо, правдиве прізвище, як не помиляюсь, Нахамкес) був також аґентом охранки. Отже з невеликої кількости лідерів большевиків — Ленін, Камєнев, Сталін, Дзєржинський, Стеклов і Маліновський — два останні були на службі царської поліції. Сталінові закидів у провокаторстві не ставили, але багато його злочинів були відомі (він застрілив свою першу жінку, Алілуєву, Єжова і Блюхера). У згаданій вже брошурі (циклостилевим друком) подані такі дані з біографії Сталіна:

Під час революції в Росії 1904-1905 років, Сталін був членом большевицької партії і займався, переважно, добуванням грошей шляхом експропріяції у заможних мешканців Закавказзя. Він вдало провів експропріяцію великої суми грошей з Тбіліського банку. Автор брошури припускає, що частина пограбованих у банку грошей потрапила до каси большевиків, бо пізніше Мануїльський пробував у Швайцарії розміняти 500-рублевий кредитний банкнот, але без успіху, бо нумер банкнота свідчив про те, що він був одним із пограбованих у Тбіліському банку. Сталін з успіхом пограбував і державні гроші з потяга, але вони, за твердженням автора брошури, не потрапили в большевицьку касу. Як грабіжників, так і грошей царська поліція не знайшла.

Після революції 1904-1905 років Сталін переїхав до Петрограду, де проявив велику активність в організуванні й діяльности большевицької мережі на Обуховському й Балтицькому заводах. Але невдовзі по приїзді Сталіна, в Петрограді почались масові арешти большевицького підпілля. Арештованих засуджено на каторжні роботи. Пізніше арештовано й самого Сталіна і засуджено, але не на каторжні роботи, а тільки на 4 роки заслання. Автор брошури пояснює арештування Сталіна тим, що він, як провокатор, видав багато большевицьких підпільників, а що його робота могла викликати підозріння в однопартійців, його також »арештували«. Крім цього, після великого розголосу справи провокатора Азефа, царська охранка мусіла забезпечити себе від нового публічного провалу з її провокаторами.

Отже Сталіна заслано на вільне життя в глухій місцевості Сибіру під наглядом поліції. Автор брошури твердить, що з матеріялів суду, який розглядав справу Сталіна, видно, що суд брав до уваги якісь моменти з діяльности Сталіна в Петербурзі й саме вони вплинули на лагідний вирок для Сталіна. Автор каже, що текст присуду можна знайти в архівах, напр., Франції, бо судові постанови сенату розсилались усім державам.

Коли до Сталіна на засланні дійшла вістка про те, що цар Микола II зрікся в лютому 1917 року престола і передав його царевичеві Михаїлові, Сталін і Колонтай, що також була на засланні, післали Михаїлові підлабузницького змісту телеграму з проханням про амнестію; вони не знали, що вже почалась революція і думали, що це лише зміна монархів. Коли, приблизно через місяць, Сталін і Колонтай добилися до Петрограду, то Сталін — як твердить автор брошури — мав чимало турбот, поки йому вдалося знищити цю нефортунну його телеграму. Хоч Ленін може й не мав повного довір'я до Сталіна, проте використав його, бо кадри большевиків у той час були дуже малі.

Але Сталін не одержав зразу якоїсь значної посади. Під час громадянської війни він працював комісаром при обороні Царицина і комісаром першої кінної армії. А в той же час небольшевик Троцький був комісаром військових справ. Потім його призначено комісарем національностей і, нарешті, першим секретарем комуністичної партії. Але в ті часи становище першого секретаря компартії не було таким відповідальним, як тепер. Це були обов'язки технічно-канцелярського характеру, а всі важливіші справи вирішувались лідером партії Леніном та його дорадниками — Троцьким, Зінов'євом, Камєнєвим, Дзержинським, Бухаріним та іншими. Тоді мало хто знав про те, хто займається справами партійної канцелярії. Але в апараті секретаріяту був відділ партійних кадрів, що займався персональними справами членів партії і рекомендаціями на посади в партійному апараті. І Сталін оцінив значення цієї ділянки праці секретаріяту. Він систематично почав просовувати своїх людей усюди, де лише було можливо. Коли Ленін захворів прогресивним паралічем і не міг працювати, значення першого секретаря значно піднялось, але претенденти на лідерство не вбачали в Сталіні поважного конкурента. Всі лідери чекали на швидку смерть Леніна і на можливість зайняти його крісло.

Автор брошури каже, що Сталін був примушений приспішити смерть Леніна. Сталось це тоді, коли червона армія захопила Закавказзя. Сталін, як грузин, добився того, що його вислано на Закавказзя для організування там совєтської влади. На Закавказзю він уславився своїм кривавим терором, знищуючи при цьому всіх, хто міг свідчити про його співпрацю з царською охранкою. Закінчивши криваву чистку на Закавказзю, Сталін повернувся в Москву і чекав наслідків. Засоби зв'язків Москви з Закавказзям у той час були слабі, нерегулярні. Ленін, що лежав спаралізований у якійсь віллі за Москвою, вже був оточений ставлениками Сталіна, включно з персональним лікарем Леніна. З ним була його дружина Крупська. Коли він нарешті одержав інформації про криваву діяльність Сталіна на Закавказзю, підписав наказ про усунення Сталіна з членів

партії і передав Крупській вручити один екземпляр наказу Сталінові, а другий — керівникові партійних кадрів Молотову. Крупська поїхала в Москву і в секретаріяті партії прочитала Сталінові наказ Леніна. Сталін відповів: »Ілліч, видно, вже зовсім »плохий«, коли доручає такі важливі документи своїй дружині, яку заразив сифілісом«, і вирвав з рук Крупської наказ Леніна. Ображена Крупська поспішила до вілли Леніна, але його застала вже мертвим. Під час її відсутности Ленінові стало гірше, лікар Левін зробив йому якесь впорскування, але Ленін помер. Левін вийняв мозок із черепа Леніна і віддав для аналізи. Так Крупська не мала ні наказів Леніна про усунення Сталіна, ні живого Леніна для власного захисту. Вона побачила, що повністю оточена сталінськими аґентами і, щоб зберегти себе, мовчала про події, що відбулися перед смертю Леніна. Слід згадати, що лікар Левін був розстріляний під час чистки 1937 року.

Сталін чекав на наслідки прискореної смерти Леніна, а упевнившись, що справа зроблена »чисто«, на похороні Леніна виступив з палкою промовою. Прославляючи Леніна, він сказав: »Ніхто не може замінити нам Леніна, хай його крісло лідера залишається вільним«. Ця пропозиція Сталіна видавалась усім слушною і щирою, але одночасно це означало, що найвищим достойником в апараті компартії має бути тепер перший секретар партійного комітету. Так Сталін одержав ще більшу можливість просувати в партійний апарат своїх людей.

Автор брошури каже, що наступним небезпечним моментом для Сталіна була промова Дзєржинського на партійному з'їзді. Як відомо, Дзєржинський, починаючи промову, попросив склянку води. Випивши кілька ковтків, упав мертвим. Автор брошури пояснює раптову смерть Дзєржинського отруєнням. Дзєржинський мав намір довести, що Сталін був на службі царської охранки. Отже за автором брошури виходить, що Сталін був аґентом царської охранки, а потім нещадно й спритно нищив усіх, хто, на його думку, міг виявити цю його таємницю.

Так Сталін був найбільшим злочинцем-авантюрником, який у большевицькому підпіллі в Грузії поставив ставку на червоного коня, приєднавшись до большевицького підпілля з метою всіляких грабунків та присвоєння певної частини здобичі. Потім, можливо під тиском царської поліції, був поліційним інформатором у Петрограді. Зрозуміло, що для царської охранки большевицьке підпілля у Грузії не було таке небезпечне, як у столиці імперії. Отже Сталін для царської охранки міг і, мабуть, зробив багато цінних послуг. Після революції Сталін знову поставив ставку на червоного коня у вигляді »ленінського інтернаціоналу«, а потім — на чорного коня новітнього московського націоналізму, і ці два коні виграли для Сталіна низку перемог.

Зрозуміло, що в кожного читача виникне питання: як ставитися до того, що подав Орлов та автор брошури? Чи все сприймати за правду, чи тільки частково, чи відкинути все? Нам видається, що нема диму без огню, а теперішній характер десталінізації підтверджує це.

Можна зауважити, що Сталін багато зробив для того, щоб запровадити соціялістичні форми в господарстві — ліквідація НЕП-у, колективізація,

розбудова важкої індустрії, виробництво зброї тощо. Це правдиве. Але коли Сталін поставив ставку своєї кар'єри на соціялістичного червоного коня, то всі ці заходи, про які мова, служили йому також для закріплення його персональної диктатури, як економічного так і політичного характеру. Модерні диктатори завжди прямують не тільки до повної політичної влади, а й до повного панування і в галузі економіки держави. Сталін, хоч і бачив безглуздя соціялістичної системи, знав, що тільки така система може забезпечити йому необмежену диктатуру, яка в потребі допоможе йому знищити тих, що спробують використати його темне минуле, щоб усунути його з ленінського стільця.

Ми вже згадували, що під час чистки в 1937-38 роках Сталін використав розбіжності між двома течіями новітнього московського націоналізму. Тут можна зауважити, що хоч між репресованими Сталіном найбільше було немоскалів, але були також і москалі. Пояснюється це тим, що Сталін, винищуючи небезпечних для нього маршалів і вищих партійців, мусів спиратися на молодшу ґенерацію течії новітнього московського націоналізму, представники якої також мали своїх ворогів і конкурентів. Отже таким партійцям як Хрущов, Маленков, Каґанович та інші треба було дати вільну руку звести при цій щасливій для них нагоді й особисті порахунки зі своїми конкурентами.

Лишається ще питання, чи найближче оточення Сталіна знало про ганебне минуле Сталіна та справжню причину його чисток? Біограф Хрущова Р. Мак Ґреґор Гастє[4] каже, що Хрущов знав про фальшиві обвинувачення проти Тухачевського. Мабуть знали й Каґанович, Молотов, Поскрёбишев та інші. Можливо, що вони знали й про дійсну причину чистки, але може не вірили в можливість співпраці Сталіна з царською охранкою, а може, як всякі кар'єристи, вважали, що провал Сталіна буде загибеллю і для них. Вони, мабуть, розуміли, що з долею Сталіна тісно пов'язана не тільки їхня доля, а й престиж совєтської влади і їхньої течії новітнього московського націоналізму. Тож доцільніше було пожертвувати маршалами й багатьма іншими достойниками, ніж піти на ризико прилюдного скандалу із Сталіном та ще й у час, коли загрожувала велика війна. Колись Столипін, звертаючись до лівих партій у Державній Думі, казав: »Вам потрібні великі потрясення, а нам потрібна велика Росія«. Тепер течія новітнього московського націоналізму, на яку спирався Сталін під час чистки в 1937-38-их роках і з допомогою якої розтрощив »ворогів народу«, керувалась тими самими поглядами Столипіна і могла сказати, приблизно, таке: »Ви можете принести великі потрясення для московської імперії, а нам саме потрібна велика й сильна московська імперія«.

В ті часи Хрущову та йому подібним партійним керівникам темні моменти з минулого Сталіна могли видаватись такими неістотними в порівнянні з катастрофічними наслідками для московської імперії у випадку усунення Сталіна, що вони слухняно, без жодного спротиву, підтримували його полі-

4) Roy Mac Gregor Hastie: "The Life and Times of Nikita Kruschev."

тику. Можна сумніватися і в тому, чи маршали з Тухачевським на чолі були б відважилися скинути Сталіна, бо вони також могли передбачувати катастрофічні наслідки такого путча для обидвох течій московського новітнього націоналізму. Вже тоді ясно зарисовувалась можливість великої війни, а в такій ситуації для новітнього московського націоналізму був потрібний безоглядний диктатор із незахитаною репутацією, тим більше, що поневолені Москвою народи тільки й чекали нагоди, щоб виступити проти московського поневолення.

Отже для новітнього московського націоналізму і в часи перед першою світовою війною, і в часи розгрому внутрішньо-совєтського ленінського інтернаціоналу в початках 30-х років Сталін був потрібний.

Перший зудар Сталіна з більш поміркованою течією новітнього московського імперіялізму приніс йому перемогу, бо він мав повну підтримку більш радикальної, складеної з молодшої генерації, течії новітнього московського націоналізму.

Великі загарбання Сталіна під час і після другої світової війни, поширення впливів у Кореї і Китаї довгий час служили йому як виправдання його політики поліційного й економічного терору. Але поволі зросла і скріпилась група технократів, що зформувалась переважно з представників тієї течії московського націоналізму, яка забезпечила перемогу Сталіна над »ворогами народу«. Тепер ця група стала спадкоємцем розгромленої опозиційної концепції консервативної течії московського націоналізму й опинилась в опозиції до пануючої групи партійних апаратчиків з першим секретарем партії на чолі.

Коли Сталін перед своєю смертю хотів скріпити свос становище новою чисткою, його спроби закінчились трагічно для нього самого. Новітній московський націоналізм вже не потребував Сталіна. Так останній з ленінського інтернаціоналу грузин Сталін, який — як функціонер новітнього московського націоналізму — майже 30 років працював для розбудови й скріплення московської імперії, був усунений, можливо, такими самими способами, якими він під час свого панування усував небезпечних для нього опозиціонерів чи осіб.

Але на цьому не закінчилося. Треба було ще знеславити Сталіна, щоб усі злочинні вчинки новітнього московського націоналізму звалити на функціонера грузина Сталіна.

Так виглядають чинники соціологічного порядку та факти, які спричинились до драстичних метод десталінізації, але про них Москва нічого не згадує.

Проф. Григорій ВАЩЕНКО

МОРАЛЬ ХРИСТИЯНСЬКА І КОМУНІСТИЧНА

(Продовження, 4)*

БРЕХНЯ, ЯК ЗАСІБ БОЛЬШЕВИЦЬКОЇ ПОЛІТИКИ

Ми вже згадували, що Ленін визнавав моральним усе те, що йде на користь московського комунізму. Тому большевики визнають брехню моральною, коли вона їм корисна. Вони широко застосовують брехню в політиці внутрішній і зовнішній. Так, напр., з метою пропаґування своєї системи, вони ширять брехню про »демократичний устрій« своєї московської імперії. В 1953 році Госполітіздат видав брошуру О. Титаренка п. з. »Советский строй самий демократический строй в мире«. Посилаючись на Сталіна, Титаренко пише:

»Совєтська влада не замінила одну форму експлуатації іншою формою, як це було в старих революціях, а ліквідувала всяку експлуатацію. Вона усуспільнила засоби виробництва, зробила їх власністю народу і створила соціялістичні форми господарства. В нашій країні збудоване вперше в світі соціялістичне суспільство, що не знає клясового й національного гніту, забезпечує всім трудящим свободу для заможного й культурного життя.

Совєтський устрій виховав нову совєтську людину, активного співучасника громадсько-політичного життя, палкого патріота своєї соціялістичної батьківщини. Товариш Сталін каже, що останній совєтський громадянин, вільний від кайданів капіталу, стоїть на голову вище від будь-якого закордонного високопоставленого »чинуші«, що тягає на своїх плечах ярмо капіталістичного рабства« (стор. 10).

Але що уявляє собою в дійсності »совєтський демократизм«, про це свідчать факти, наведені в попередньому розділі.

Підносячи високо »соціялістичний демократизм«, Титаренко в той же час злобно засуджує устрій, що існує в країнах вільного світу:

»За своєю клясовою сутністю буржуазна демократія є демократією для багатої меншости, є політичним знаряддям у руках буржуазії, що спрямоване проти експлуатованих трудящих мас народу. Демократія в буржуазному суспільстві — це політична оболонка, що прикриває силу капіталу, владу грошового »мішка« (стор. 6).

Сутність »совєтського демократизму«, проти бажання автора, розкрито в брошурі М. Вовчука п. з. »Ленинизм — основа коммунистического воспитания трудящихся«, що видана 1947 року в Москві:

»Соціялізм, — пише автор брошури, — не може миритися ні з дрібнобуржуазною розхитаністю і порушенням трудової дисципліни, ні з повільним відставанням від встановлених державою темпів будівництва і росту виробництва. Соціялізм не може миритися з пережитками капіталізму в свідомості людей, які часто виявляються у недбалому ставленні до праці та суспільного господарства, у прагненні взяти від держави якнайбільше, а дати їй якнайменше... Кожний керівник підприємства чи установи, кожний большевик, партійний чи безпартійний, повинен скрізь пильно стежити за виконанням завдань соціялістичного господарства. А це озна-

*) Гл. »Виз. Шлях«, ч. 3, стор. 275-286.

чає, що кожний большевик, кожний робітник совєтської держави, пам'ятаючи заповіти великого Леніна, повинен відповідати головою за раціональне вживання палива і хліба, за максимум заготовки того й другого, за максимум підвозу, за економію палива (і в промисловості, і на залізниці), за економію в харчуванні (годувати *тільки* добрих робітників), за підвищення продуктивності праці і т. п. Соціялізм не може миритися з низьким рівнем продуктивности праці, з орієнтацією на відсталих чи навіть середньопрацюючих людей. Соціялістичний спосіб виробництва вимагає високопродуктивної праці в усіх галузях народного господарства, підтягування відсталих до рівня передових працівників соціялістичних підприємств« (стор. 20-21).

Інакше кажучи, людина в сучасній московсько-большевицькій імперії мусить працювати для держави до останніх сил під постійним пильним доглядом большевицьких погоничів. Така в дійсності »совєтська демократія«.

Тому міжнародна комісія юристів у Женеві мала всі підстави різко засудити практику колективізації селянства в Східній Німеччині. Відомий юрист Гамбро, колишній член Міжнародного трибуналу в Газі, заявив, що під час колективізації в Німеччині систематично порушувались громадянські права селян, які офіційно ґарантовані конституцією НДР. Методи колективізації німецького селянства, як стверджує Гамбро, є повним порушенням декларації права людини, що її прийняли Об'єднані Нації.

На такій же брехні заснована і большевицька пропаґанда про те, що в СССР вже існує безклясове суспільство. Фактично розподіл підсовєтського суспільства на кляси не менший, а може ще й більший, ніж був до революції 1917 року. Почався він уже в перші роки панування большевицької влади. Вже тоді комуністи-партійці різко відрізнялися від безпартійної маси не лише службовими (в державних установах) правами і привілеями, а й своїм матеріяльним становищем. Для них були організовані спеціяльні крамниці, в яких лише вони могли одержувати харчі й усілякі товари. В той час, коли безпартійні громадяни, особливо в Україні, голодували, не мали в що одягнутися, партійці жили в повних достатках. В 1932-33 роках, коли в Україні мільйони людей вмирали голодною смертю, партійці вигідно жили на курортах у Криму, на Кавказі, в Миргороді та в інших містах (див. оповідання О. Звичайної »Миргородський ярмарок« і »Селянська санаторія)«. Різниця в матеріяльному і правному становищі населення московсько-большевицької імперії за останні роки не зменшилися, а навіть збільшилися. Партійці посідають керівні посади в державних установах, на фабриках, заводах, одержують вищу платню, дістають гарні приміщення, а багато з них мають розкішні вілли. Великі привілеї мали і мають партійці та їхні діти щодо освіти. Своє упривілейоване становище добре розуміють самі партійці, що часто виявляється у їх зневажливому ставленні до безпартійних. Ще в 20-их роках, зараз по революції, деякі партійці зневажливо називали тих, що не належали до комуністичної партії — »безпартійною сволоччю«.

Тому слушно пише югославський діяч Джілас, що сам був комуністом, про утворення в комуністичних країнах нової упривілейованої кляси (»Нова кляса«).

На підступстві й брехні заснована також зовнішня політика большевиків. У кожній країні вільного світу вони тримають численних аґентів,

витрачаючи на них величезні кошти. Большевицькі аґенти пролазять в усі державні й громадські установи та організації, навіть у церкву, і провадять шпигунську, підривну роботу. Для підготовки таких аґентів Москва організує спеціяльні школи.

Наслідком підривної діяльности московських аґентів у багатьох країнах світу є заворушення, страйки, демонстрації, а іноді навіть і війни. Події в Кореї, Китаї, В'єтнамі, Індонезії, Південній Америці, Конґо, на Кубі — все це наслідки підривної роботи московських аґентів.

Широко розгорнувши свою шпигунську роботу в цілому світі, московські большевики разом із тим різко й нахабно обвинувачують у шпигунстві вільні держави світу, особливо США.

А вже найбільше нахабство виявляють московські большевики в питанні колоніяльної політики. Де тільки можна, вони виставляють себе, як »визволителів«, як єдиних »борців« проти колоніялізму. Особливу енергію в цьому виявляє Нікіта Хрущов. На конференції Об'єднаних Націй він уперто домагався ліквідації колоніялізму у цілому світі, щоб колоніяльні народи негайно одержали свободу і могли творити свої суверенні держави. У своєму привітанні XI-ій Генеральній асамблеї ЮНЕСКО в Парижі (14. 11. 1960 р.) він писав: »... Сотні мільйонів людей на різних континентах страждають від голоду, хвороб, злиднів і неграмотности. Багато народів до цього часу позбавлені елементарних людських прав і перебувають у колоніяльному рабстві, підлягають нещадному насильству й грабіжництву з боку колонізаторів«.

Як же стоїть справа з колоніялізмом у дійсності? Під впливом християнського гуманізму, що діє в суспільно-політичному житті народів вільного світу, уряди імперіяльних держав поступово звільняють колоніяльні народи і дають їм право творити свої самостійні держави. Відповідаючи на нахабну промову Зоріна на конференції ОН, англійський делеґат Ормсбі Ґор заявив, що сама Англія за останні 20 років визнала свободу і надала суверенні права 500 мільйонам людей, а за той самий час большевики поневолили 6 нових народів-держав. Виступаючи провокаційно проти колоніялізму західніх держав, московські большевики в той же час тримають у колоніяльному рабстві численні, колись вільні, державні народи Европи й Азії, будують свої військові бази в різних країнах, сіють заколоти в Азії, Африці, в країнах, що недавно одержали суверенність. Тому нічого дивного, що виступи Хрущова й Зоріна викликали гостру критику московського колоніялізму з боку деяких делеґатів до ОН і державних мужів, особливо канадського прем'єра Діфенбейкера і філіппінського делеґата Сумульйоні. Обидва вони заявили, що єдиною колоніяльною державою у світі залишається СССР, який тримає в неволі численні мільйони людей різних націй, а в тому числі й українців.

Розпалюючи у світі внутрішню й зовнішню боротьбу, сіючи скрізь незгоду й ненависть, московські большевики в той же час виступають як »миротворці« — »борці« за мир. Всіма способами — через пресу, через своїх аґентів, а особливо через виступи своїх диктаторів типу Хрущова, — вони намагаються запевнити чужинців і своїх поневолених громадян у тому, що саме вони борються за »світовий мир«, а війну готують »західні імперіялісти« на чолі із США.

Головною умовою забезпечення правдивого миру в цілому світі, крім припинення т. зв. холодної війни, є відмова від ракетної зброї і від експе-

риментів з нею. А щоб дійсно такі експерименти припинилися, потрібна ретельна міжнародна контроля. Але московські большевики, що так галасливо протестують проти експериментів з ядерною зброєю і об'єднання держав Заходу з метою захисту від несподіваного нападу Москви, за нізащо не хотять міжнародної контролі над їхніми готуваннями до війни. Мета Москви ясна: вона хоче, щоб Захід роззброївся та створив для неї можливість без риску захопити владу над цілим світом.

НАУКА В СССР

Зупинимось коротко на стані науки в СССР. Нормальний розвиток науки можливий лише за таких умов, коли існує свобода думки і наукових дослідів. Оскільки сучасна московська імперія, т. зв. СССР, є державою крайнє тоталітарною, оскільки сама комуністична система виключає свободу людини, нормальний розвиток науки там не можливий. В СССР усі, в тому числі й учені, мусять думати так, як наказує комуністична партія. Будь-яке найменше відхилення від наказів партії викликає переслідування і суворі кари. До цього слід ще додати, що московському комунізмові властивий крайній догматизм і своєрідний консерватизм. Погляди Маркса—Енґельса—Леніна, а донедавна ще й Сталіна, визнаються за непомильні. тому для підсовєтської науки фактично прогрес неможливий і московські большевики не спроможні були зробити будь-якого поступу навіть у галузі марксистської філософії. Не внесли вони нічого цінного і в галузях педагогіки, історії, мовознавства чи взагалі гуманітарних наук. Все, що з'явилось у цих галузях науки, є фактично політграмотою, що одягнена у форму науки.

Дещо більше зроблено в СССР в галузях природознавства і математики, бо вони ідеологічно не мають безпосереднього зв'язку з політикою, але й тут були і є часті партійні втручання, що шкідливо відбиваються на розвиткові науки.

Найбільші успіхи мають московські большевики в галузі військової техніки, проте й тут їх успіхи пояснюються підступним використовуванням німецьких учених і викраданням військових таємниць у західніх держав.

Ніде й ніколи в світі не було серед науковців такого огидного підлабузництва, як в т. зв. СССР. Не можна припустити, що, напр., більшість підсовєтських науковців щиро визнавала Сталіна за геніяльного »мовознавця«, який скінчив лише 4 кляси Тбіліської духовної семінарії і після того займався лише політикою. Але визнавати »геніяльність« Сталіна примушував їх страшний московський терор, примушувало прагнення дотримуватись у своїй праці »генеральної лінії комуністичної партії« або жадоба кар'єри, щоб через льокайське вислужництво заслужити собі ордени і службове підвищення.

Московські большевики витрачають на науку величезні народні кошти; вони організували численні науково-дослідні інститути з тисячами співробітників, дослідні станції, лябораторії і т. п. І все ж таки нічого, справді цінного, для людства вони не дали. Мало того, вони спотворили науку, зробили з неї знаряддя для свого злочинного панування. Цим вони при-

несли науці великий удар, особливо дуже багато потерпіла наука в Україні.

Після лютневої революції 1917 року на нашій батьківщині швидко розвивалися наука і мистецтво. З'явилося багато вчених у галузях літератури, історії, мовознавства, археології і т. д. Серед студентської молоді було немало таких, що захоплювалися наукою і за сприятливих умов могли стати визначними вченими. Але більшість наших учених і багато талановитої, національно-свідомої молоді московські большевики заарештували, одних розстріляли, а інших вислали до концтаборів.

Стан отрути, в якому перебуває наука в СССР, не міг не відбитися і на стані освіти. Большевики майже ліквідували безграмотність, яка існувала за царської імперії, організували багато шкіл, значна частина молоді одержала високу освіту. Але всі ці досягнення більше кількісні, ніж якісні. Шкільна освіта в СССР дає молоді перекручене знання в усіх галузях науки, затруюючи її мізки комунізмом, який заваджає їй правдиво бачити дійсність. Але в останні часи підсовєтська молодь, особливо в поневоленій Москвою Україні, починає розуміти облудність комуністичної системи і протестує проти неї.

МИСТЕЦТВО В СССР

Мистецтво, як і наука, вимагає для свого розвитку свободи. З погляду психологічного основну ролю в ньому має творча фантазія. Вона може діяти з успіхом лише тоді, коли лет її спрямовується внутрішніми силами мистця, а не якимись зовнішніми чинниками, що сковують творчу фантазію або спрямовують її проти волі мистця. Щоправда, в історії мистецтва були періоди, коли навіть за відсутности політичної свободи мистецтво все ж таки розвивалося. Навіть в царській Росії за Миколи І-го, що увійшов в історію з ім'ям Палкіна, відбувався розвиток російської літератури. За царського режиму виявився і наш геніяльний поет Тарас Шевченко. Його переслідували, засилали в Азію, але він не корився, мужньо боровся за волю свого народу, відчуваючи, що має моральну підтримку від своїх земляків. І все ж таки на прикладі України бачимо, що обмеження волі в московській царській імперії дуже затримало розвиток мистецтва, зокрема розвиток літератури.

Український нарід обдарований великими мистецькими здібностями. Він міг би дати в галузі літератури незрівняно більше, ніж він дав у XIX-му столітті. Про це з великою переконливістю свідчить той буйний розвиток української духової культури, зокрема мистецтва, що почався після 1905 року, коли захиталась царська влада і поневолені Москвою народи відчули подих свободи. Можна з повним правом сказати, що це був справжній початок українського ренесансу. З'явились українські газети, розгорнули діяльність видавництва, почала швидко розвиватись мистецька кустарна промисловість.

Тоді з'явились у нас такі визначні поети, як Олесь, Тичина, Рильський. Твори їх, сповнені великим піднесенням, захоплювали читачів. Особливо це треба сказати про творчість Тичини, якого »Соняшні клярнети« мають безперечні ознаки геніяльности. Оригінальна форма творів Тичини має в собі елементи, які в'яжуться з українською народньою творчістю і відби-

вають у собі найкращі традиції українського мистецтва. Але сталося те, про що писав у своїх »Айстрах« Олесь:

»А ранок встрічав їх холодним дощем,
І плакав десь вітер в саду за кущем.
І вгледіли айстри: довкола тюрма,
І вгледіли айстри, що жити дарма.
Схилились і вмерли«.

Так схилились і вмерли Тичина й Рильський як поети, а з ними і інші українські мистці, коли в листопаді подув холодний вітер з большевицької Москви. Замість українських поетів, якими вони були раніш, Тичина і Рильський стали жалюгідними московсько-большевицькими лакеями-підлабузниками, що писали оди на честь »великого Сталіна«, славили московсько-большевицьку систему, закликали бити »жовто-синіх ворогів народу«. А тих, що не скорилися, як, напр., неоклясики Зеров, Филипович та інші, большевики заарештували і знищили. Та були й такі, що хотіли служити московським большевикам, але відхилились чомусь від »генеральної лінії компартії« і опинилися в тюрмі.

Московські большевики застосували в Україні арешти й розстріли письменників також тому, щоб застрашити їх терором, вбити в корені саме бажання творити щось самостійне. Наслідки такої політики в галузі мистецтва жахливі. За большевицького панування в Україні було і є чимало письменників. Багатьом із них не можна відмовити письменницьких здібностей чи таланту. Але нічого, справді цінного, що могло б рівнятися з творами Лесі Українки, Олеся, Коцюбинського, не згадуючи вже творів Шевченка, українська підсовєтська література не дала. Великі здібності гумориста був виявив Остап Вишня, але большевики заслали його в концтабір і творчість його обірвалася. А коли випустили Вишню на волю, то це вже не був попередній Остап Вишня, а зламана людина, що писала під диктат Москви і до смерті вже не могла дати щось цінне. Безперечний мистецький талант мав і Аркадій Любченко, але мистецьку вартість мають лише ті його твори, або частини їх, у яких він відходить від большевицької дійсности, як, напр., його оповідання з життя тварин, образок малої дівчинки з »Вертепу«. Там, де Любченко »славословить« досягнення большевиків, відчувається фальш, що суперечить вимогам мистецтва. Не можна непризнати мистецького таланту і в Миколи Куліша. Але його твори не дорівнюють його талантові. Його п'єса »97« — це звичайна большевицька, повна брехні агітка. »Народній Малахій« повний недоговореності і внутрішніх суперечностей. Дехто з літературних критиків на еміграції високо ставить творчість Хвильового, але насправді його твори мають у собі ознаки психічної звихненості автора, часто просякнені садизмом, аморальними і антиукраїнськими думками. Напр., »Вальдшнепи«, в яких Хвильовий доходить до того, що Шевченка називає »іконописним дядьком«, »неосвіченою людиною, що затримала розвиток культури в Україні«. Навіть прізвище головного героя »Вальдшнепів« він запозичив у Достоєвського, а головна героїня роману, Аглая, московка. Вона цілковито підтримує ненависть Карамазова до Шевченка і з презирством ставиться до України, як до провінції Москви. В чисто большевицькому дусі показані у »Вальдшнепах« і родинні відносини та статеве життя.

Большевицький терор значно менше проявився в Московщині, серед »старших братів«. Але московсько-большевицька література, не зважаючи на велику кількість письменників, ордени, премії, не дала нічого цінного.

Московські большевики називають письменників »інженерами людських душ«. Це означає, що письменники своїми творами мусять допомагати комуністичній партії виховувати населення в дусі комунізму і беззастережної відданости московсько-большевицькому керівництву. Шанувати і любити своїх »вождів«, що доходить до обожнювання, і ненавидіти все, що »буржуазне«, некомуністичне.

В 1930-их роках письменники одержали з Москви наказ їхати на фабрики і заводи, збирати матеріяли про стан виробництва і писати про »соцзмагання«, про кращих »ударників« і великі досягнення »соціялістичного будівництва«. І письменники виконували цей наказ. Але те, що вони писали, не мало нічого спільного з мистецтвом. Їх твори мали характер московсько-большевицьких аґіток, в яких свідомо, на догоду комуністичній партії, перекручувалась дійсність.

Московські большевики не обмежуються втручанням у зміст мистецької творчости, вони накидають і свою форму, і мистецьким стилем в СССР мусить бути т. зв. »соціялістичний реалізм«. Кожний інший стиль засуджується як »буржуазне викривлення«, як шкідництво. Це означає, що мистецтво в усіх його формах має відбивати дійсність, але відбивати так, щоб мистецький твір сприяв »розбудові соціялізму«. Тому мистці не можуть подавати у своїх творах негативних рис підсовєтського життя і мусять відбивати лише риси позитивні, а коли й подасться щось негативне, то лише як вийняток із різким осудом з боку автора. Коли хтось з мистців змістом і формою своїх творів догодить московським большевикам, вони дають йому орден, грошові премії і т. п. Тому не дивно, що деякі мистці в СССР мають розкішні вілли з усіма вигодами. Коли ж якийсь мистець відхилиться від »генеральної лінії комуністичної партії«, його жорстоко переслідують: арештують, засилають у концтабір або знищують.

Використовуючи мистецтво як один із засобів, з допомогою яких вони тримають у стані рабства поневолені народи в СССР, московські большевики використовують мистецтво також для розповсюджування комуністичної пропаґанди в інших країнах. Великою кількістю засилають свою літературу до країн Заходу, при чому не жаліють грошей на те, щоб книжки мали гарний вигляд. Крім цього вони демонструють за кордоном свої кінофільми, в яких показують фальшиві образи підбольшевицької дійсности. Свої успіхи в галузі мистецтва московські большевики, між іншим, продемонстрували і на міжнародному фестивалі молоді в Москві. Тут молодь побачила старанно підготовані вистави, почула музику, пісні народів, що заселяють московську імперію, побачила національні танки і т. п.

В останній час Москва з великою наполегливістю використовує мистецтво в його різних формах з метою підкорити собі народи Азії і Африки. Почавши з 1955 року большевики організують в арабських країнах т. зв. »вечори дружби«, на яких демонструється совєтські кінофільми, музику і т. п. Такі ж »вечори« влаштовуються і в Москві. На них бувають присутні посли Єгипту, Лівану, Сирії.

Крім того большевики посилають в арабські країни свої оркестри, що виконують твори совєтських композиторів. Позаминулого року Москва була вислала в арабські країни першого заступника міністерства культури СССР, Карташова, для поширювання комуністичної пропаґанди.

Щоб мати більший успіх у своїй облудній пропаґанді, Москва використовує азербайджанців, які своїми звичаями і психологією близькі арабам. Так, напр., 1957 року з ініціятиви Москви в Дамаску організовано кінофестиваль під керівництвом представника міністерства культури Азербайджанської ССР.

Московсько-большевицька пропаганда в арабських країнах має безперечні успіхи. На виставах і концертах, що їх організує Москва, бувають присутні арабські міністри, члени парляменту, представники громадських організацій і т. п. Вони влаштовують для московсько-большевицьких артистів пишні бенкети, що ще більше сприяє т. зв. »культурним зв'язкам« між арабськими і »совєтським« народами.

Все це свідчить про те, що большевики ліквідували у своїй московській імперії правдиве мистецтво, як вияв вільної творчости, а мистців перетворили на рабів, що мусять виконувати накази Москви і допомагати їй вести її зовнішню і внутрішню політику.

(Далі буде)

Лариса МУРОВИЧ

ҐРАНІТНА БРИЛА

Великого розміру брила ґранітна,
Яку подорожній усе обминає,
Лягла на дорозі мертва і самітна —
Де силу знайти, що ґраніт оживляє?

Та долота вістря, в руці невсипущій
Мистця молодого, з незнаним іменням,
Обтісує брилу в насназі живущій,
Аж поки вона не задише надхненням.

У часі роботи, скалки повні жару
Злітають докола й немов у погрозі
Падуть на мандрівника, що від удару
Зупиниться й гляне — у дивній тривозі.

Тоді, вже опівдні, як сонце в зеніті,
Статую Мадонни мистець там відслонить —
Вона ж — образ Тої в заморському світі —
Людини і серце і душу полонить.

1961

Проф. Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО

ПОЧАТОК ДЕРЖАВИ РУСИ-УКРАЇНИ

(Закінчення, 2)

ХРЕЩЕННЯ РУСИ

З походом Аскольда на Царгород зв'язане й питання про охрещення самого Аскольда і Руси-України. Про це неясно кажуть деякі з наших літописів та деякі візантійські джерела. В самому оповіданні про охрещення є велика розбіжність: тоді, як факт нападу та облоги Царгороду подано точно — 18 червня 860 року, за правління Михайла III-го і патріярхування Фотія, дата хрещення неясна і встановити її тяжче.

Найдокладніше подає опис подій цісар Констянтин Порфірогенет (Багрянородний) у біографії діда, Василя I-го Македонця. Йому пощастило злагіднити Русь і з допомогою великих дарів намовити її скласти договір із греками. При тому він переконав Русь прийняти хрещення, а патріярх Ігнатій вислав для неї архиєпископа. Цей архиєпископ у проповіді перед князем і радою, оповідаючи про християнську віру, згадав і про чуда. Зацікавлені люди просили архиєпископа сотворити чудо — покласти Євангелію на вогонь. Архиєпископ зробив це і Євангелія залишилася непошкодженою. Тоді князь, старшина та багато людей прийняли хрещення[47].

Анналіст-коментатор Констянтина, Анзельм Бандурій, до цього оповідання додає оповідання Колбертинських анналів. Руський князь, бажаючи охреститися, вислав послів до Риму. Вони оглянули там святині, розмовляли з єпископами, з папою, і повернулись задоволені додому. Але князь вислав їх ще й до Царгороду, де їх прийняв сам Василь Македонець. Служба Божа в Соборі св. Софії зробила на них величезне враження: »Могутнє й величне... все це переходить людське поняття« — казали вони. Під впливом їх доповіді князь (»рекс«) вирішив просити єпископа в Царгороді про хрещення. Василь Македонець вислав негайно єпископа і двох священиків, Кирила і Атанасія, що відзначалися мудрістю і вченістю. Вони вчили народ нової віри, хрестили і склали нову абетку з 32 літер. Анналіст згадує і чудо з Євангелією, яка не згоріла в огні. До цієї згадки Кольбертинських анналів, Бандурій додає, що цей Кирило був родом із Тессальоніки, братом єпископа Оломуцького Методія[48].

Чезаре Бароній, папський бібліотекар, у своїх анналах писав, що охрещення Руси сталося не за Василя Молодшого і Констянтина, а за Василя Македонця в 867 році. Він спирався на свідоцтвах грецьких хронографів — Івана Куропалата, Зонара і Никифора[49].

---

[47]) Migne, цитов. праця, стор. 109; о. І. Нагаєвський, цит. праця, стор. 112–13.

[48]) о. І. Нагаєвський, там же, стор. 12–15.

[49]) о. І. Нагаєвський, там же, стор. 15.

Дуже важливі слова патріярха Фотія. У своєму »Окружному посланні« до всіх ієрархів він писав, що »Роси... змінили нечестиве поганське марновірство на чисту й непорочну віру... Дуже радо прийняли запропонованих їм пастиря і єпископа, а також християнські обряди і звичаї«[50]. З цих слів бачимо, що Фотій, оповідаючи про хрещення Руси, не приписує собі цього: хтось інший охрестив, а він тільки констатує факт охрещення Руси.

Цей незвичайної ваги факт не згадується в »Повісті временних літ«. Автор і пізніші редактори її, обмежилися тільки ствердженням нападу на Царгород та описом чуда, коли буря »безбожных Руси корабли смяте«. Проте в Ніконівському літописі є дуже важливе доповнення. Після опису чуда і повернення додому Аскольда і Дира, читаємо: »Василие же много воинства на огарян і маніхеі. Сотвори же и мирное устроение со прежде-реченными Руси, и преложи сих на християнство и общавшеся креститися и просиша Архиерея, и посла ко ним цар. И внегда хотяху креститися, и паки униша, и рекша ко Архиерию: Аще не видим знамение чюдно от тебе, не хощем бути християне...«[51] Далі переказується історію чуда з Євангелієм, як у Констянтина Порфірогенета.

Так оповідання про чудо, яке в Констянтина зв'язане з охрещенням, а в Кольбертинських анналах — із діяльністю Кирила, Ніконівський літопис зв'язує з Аскольдом.

Цікаво, що в наших літописах, крім Ніконівського, відсутні згадки про охрещення за Аскольда. Ще цікавіше таке: в літописі Якимовському, яким користувався В. М. Татіщев, а в якому збереглося було чимало такого, чого не дають інші, бракує якраз два аркуші там, де мало бути про хрещення. Тут не можна думати про випадковість: це, очевидно, пояснюється тою пильною цензурою, яку перейшли літописи, і цілком ясно чому. Вище вже була мова про намагання літописців — Нестора, чи Сельвестра, що в 1116 році переробляв »Повість...« Нестора і не залишив навіть його імени, — довести єдність походження князів, зв'язати їх єдиним походженням від Рюрика і зробити його основоположником князівської династії. Тому все, що порушувало цю концепцію, все, що стосувалося до інших князів, замовчувалося. Ішло про те, щоб усіма способами звеличити представників »Рюрикової« династії, в першу чергу Володимира Святого. Згадка про охрещення Руси за Аскольда, на думку редакторів, позбавляла Володимира його слави.

Між іншим, цікаве ще одне явище. В грецьких джерелах дуже мало відомостей про хрещення Володимира та організацію Церкви за нього[52]. Натомість, багато грецьких джерел каже про охрещення за Аскольда[53], а серед них є слова самого патріярха і цісаря Констянтина Порфірогенета, як вже згадувалося вище.

---

50) о. І. Нагаєвський, там же, стор. 20.

51) Ніконовський літопис. Полное Собрание русск. летописей, СПБ, 1862, т. IX.

52) Див. згадані вище твори Е. Голунського, М. Грушевського, М. Приселкова та інших.

53) В. М. Татищев, там же, I, стор. 57; M. de Taube, ibid., стор. 124.

В »Повісті временних літ« оповідається про підступне вбивство Аскольда і Дира — їх викликано ніби до гостей (купців), що приїхали до Києва. А далі додається, що на могилі Аскольда якийсь Олма побудував церкву св. Миколая. Це вказує на те, що Аскольд був християнином. Церква ця, за словами Якимовського літопису, була знищена під час поганської реакції часів Святослава; тоді ж забито і його рідного брата Гліба. Те, що побудовану церкву на могилі Аскольда було присвячено св. Миколаєві каже здогадуватися, що Аскольд мав християнське ім'я Микола. Але традиція з тих часів збереглася в назві »Аскольдова могила«.

На початку XIX-го стол. на »Аскольдовій могилі« збудовано чудову церкву у вигляді ротонда, стилю ампіру, а біля неї був цвинтар. В 1935 році большевики все поруйнували, на місці могили зробили »парк культури«, а церкву перетворили на альтанку. Традиція про те, що Аскольд був святим трималася в народі довго і до його умовної могили під церквою йшли прочани. На горі, над цвинтарем, був Микольський манастир, що його зруйнували большевики в 1930-х роках. З цього манастиря, який опікувався Аскольдовою могилою, кожного року, почавши з 1866 р., 2-го липня (стар. ст.) після молебня в церкві йшла процесія до Аскольдової могили. Революція 1917 року припинила цей звичай. В. М. Татіщев подає цитату з Якимовського літопису, з якої видно, що Аскольда називали »блаженним«[54]. Аналізуючи всі обставини підступного вбивства Аскольда, М. Тавбе пише, що він (Аскольд) був першим мучеником християнства на Руси[55].

З першим хрещенням Руси зв'язане питання про єпископа, чи архиєпископа, якого було висвячено патріярхом для Києва. Його ім'я не названо, проте низка пам'яток про хрещення Руси за Володимира подає імена перших митрополитів — Михайла і Леона. Вказівки про Михайла з'являються в XII-му стол. і пізніше. Згадуються і в Ніконівському літописі та в »Уставі« Володимира[56]. Приймають на віру ці вказівки і деякі солідні вчені, як Пелеш, а з сучасних — І. Власовський[57]. Цікаво, що в пам'ятках, які згадують це ім'я, помічається плутанина: згадується ім'я патріярха Фотія, який нібито вислав Михайла до Києва, не рахуючись із тим, що це анахронізм, що робить різницю на 120-130 років. Натомість дуже можливо, що Михайло — це той архиєпископ, якого Фотій був вислав до Аскольда. Цікаве й те, що в Якимовському літописі, після вирваних двох аркушів, які мали подати відомості про охрещення за Аскольда, збереглася така частина речення: »...і Михайло, дякуючи Богові, пішов до Болгарії«. Ясно, що ті слова не пасують до Михайла часів Володимира. А пам'ять про цього Михайла збереглася в Києві. Синодики усопших при церкві св. Софії подають як першого митрополита Леона або Михайла, але, звичайно, без зазначення дат[58].

---

[54]) Энциклопедический словарь, изд. Брокгаузом и Эфроном, т. II.
[55]) В. М. Татищев, цит. праця, I, стор. 35, II, стор. 336; M. de Taube, цит. праця, стор. 142.
[56]) о. І. Назарко: »Святий Володимир«, стор. 116.
[57]) І. Власовський: »Нарис історії Української Православної Церкви«, I, Нью-Йорк, 1955, стор. 36, 38, 44.
[58]) о. І. Назарко, там же, стор. 116.

Усна традиція про митрополита Михайла в Києві була зв'язана з археологічними знахідками. В Києві, на передмісті Печерська, 1915 року було знайдено печери, відомі під назвою »Звіринецьких«. Там знайдено дві часовні, присвячені одна св. Михайлові, а друга — св. Василеві. Проф. П. Е. Ковалевський, який познайомив із цим фактом М. Тавбе, висловив припущення, що це були патрони — один митрополита Михайла, а другий — князя Володимира-Василя. Це припущення здається нам хибним і ми приймаємо цілком гіпотезу М. Тавбе, яка каже, що св. Василь — патрон цісаря Василя Македонця, який сприяв хрещенню Руси. За Володимира не було причини ховатися в печерах, що було природним під час панування поганських князів Олега та Святослава[59]. До оповідання П. Ковалевського можу додати ще власні спостереження: у »Звіринецьких печерах« я бачила »графіто« на стіні — вирізане ім'я св. Михайла.

До цих історичних традицій можна ще додати таке: не ясно, з яких причин, але з давніх часів св. Михайла в Києві почитали як патрона міста. З ним зв'язане заснування манастиря св. Михайла, який став одною з найбільших святинь міста, як »золотоверхий«. Постать Архистратига Михайла прикрашала печатки міста, стала пишним гербом Києва, і хоч ніхто не міг подати правдивих підстав для цієї пошани, проте трималася традиція про першого митрополита Києва.

882-го року, як переказує »Повість временних літ«, обірвалося правління Аскольда, а з ним і Дира. Літопис мальовниче розповідає, як до Києва приплив Олег, за три роки після смерти Рюрика. По дорозі він взяв Смоленськ, Любеч і прийшов до Київських гір. Тут наказав викликати Аскольда і Дира, нібито приїхали гості-купці, а коли вони прийшли — виніс малого Ігоря, сина Рюрика, і сказав їм: »Вы нѣста князя, ни рода княжа, но азь есмь роду княжа... а се єсть сын Рюриковъ«, і наказав забити Аскольда й Дира.

Ми не порушуємо тут багатьох питань, які, за браком джерел, залишаються неясними, як, напр., походження Аскольда, його національність, чи був він українець — син Кия, чи зайда — варяг із Швеції. Про всі ті питання ми вже писали вище. Тут можна зробити висновки з того бідного джерельного матеріялу, який маємо. Безперечно, доба Аскольда це визначний час в історії Української Київської держави. Всі джерела, що їх подано, свідчать про те, що було засновано велику, могутню державу, яка звільнилася від хозарського панування, підкорила сусідні племена й розпочала походи навіть на могутню Візантійську імперію. А головне, ця нова держава виступає не лише з великим військом. (200 кораблів під Царгородом мали від 6000 до 8000 вояків! Це було в ті часи, коли нормани з військом у кілька соток вояків плюндрували побережжя Німецького моря, доходили до Парижу, тероризували Англію, підкоряли Сицілію). Зібрати таке військо могла тільки могутня держава. Ця держава складала договори з Візантією і Баварією, приймала охрещення і, як християнська держава, стала в ряд могутніх европейських держав. Ця держава часів

[59]) M. de Taube, там же, стор. 45-46.

Аскольда була дійсно початком Київської держави — України-Руси. Характеристичні слова російського історика В. О. Ключевського, одного з талановитіших істориків, на працях якого виховувалися люди протягом 80 років: »Руська держава заснована діяльністю Аскольда, а за ним Олега. З Києва, а не з Новгорода, пішло об'єднання слов'ян«[60].

Штучність концепції Нестора, створеної десь на початку XII-го століття, підкреслює твір, що старший за »Повість...« на 50-60 років, — »Слово о законѣ и благодати« митрополита Іларіона. Митрополит Іларіон, українець з походження, був обраний митрополитом в 1051 році на бажання вел. князя Ярослава. Очевидно, в той же рік, або в один із ближчих років до цієї події, він виголосив це »Слово«, в якому прославляв князя Володимира Святого. Природно було б, згадуючи предків Володимира, згадати основоположника династії — Рюрика. Проте ні про Рюрика, ні про Олега, не знаходимо жодної згадки. Навпаки, для Іларіона є »Великий Каган нашеа земли, Володимир, унук старого Ігоря, син же славного Святослава«[61]. Династія київських князів починається тут із »старого« Ігоря, а не з Рюрика. Дійсно, в той час, як Рюрик боровся з повстанцями, організував міцну владу в Новгороді — тут, на Русі-Україні, буяло інше життя, творилася інша держава, яка підкорила сусідів, вела війни з Візантією, приймала християнство.

Минає знову півтора століття і з'являється другий талановитий твір — »Слово о полку Ігореве«. Тут знову, при згадці про минулу славу України, зустрічаємо термін — »старого Ігоря«. З того видно, що той термін мав широке розповсюдження.

Можна навести ще один цікавий приклад — це імена князів. За три століття на величезній території, де правили князі не »рюриковичі«, а нащадки »старого Ігоря«, бачимо улюблені імена князів. Їх так багато, що іноді тяжко зорієнтуватися в них. Це переважно »родові« імена князів — основоположників династії: Володимири, яких було за три століття 25, Ізяслави — 22, Мстислави і Святослави — 21, Ярослави — 17. Але Рюриків лише два: перший з них це внук Новгородського князя Володимира, що народився в Новгороді, а другий — син Смоленського князя Ростислава[62]. Таким чином навіть імена князів свідчать про невелику популярність квазі-основоположника династії.

СПАДЩИНА АСКОЛЬДА

Зі смертю Аскольда і вокняження Олега літописець зазнав нових труднощів. Не легко було здійснити бажання встановити династичну лінію нових володарів Київської держави від Рюрика. Тому Олег іменувався то воєвода, то шваґер Рюрика, то тудор Ігоря, то його дядько. І то тоді, як

---

60) В. Ключевський: »Курс русскои истории«, т. I, 1923, стор. 175.
61) о. І. Назарко: »Святий Володимир Великий«, Рим, 1954, стор. 199.
62) N. de Baumgarten: "Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides russes du X au XIII siécle." Rome 1927, 77-84.

Рюрик був варяг-швед з Упсали, а Олега вважають за норвежця[63]. Ще тяжче було встановити якусь хронологію. За літописом, Рюрик помер у 879 році, залишивши сина — Ігоря. Вік його неясний: М. Тавбе встановлює, що Ігор народився у 875 або 877 році. Таким чином у 882 році, коли Олег прибув до Києва і забив Аскольда, Ігор мав 5-7 років. Після того протягом 32 роки правив державою Олег, як тудор Ігоря, і Ігор чекав до своїх 39 років, поки зі смертю Олега зможе посісти »батьківський« престіл. Чекав у добу, коли княжич у 18-20 років уже правив сам. Цілком ясно, що це надумана, і надумана невдало, концепція, яка — не зважаючи на всю її неймовірність — не викликала сумніву, настільки була міцна аберація-віра в »законність« Рюрикової влади і Рюрикової династії навіть на Русі-Україні.

В останніх роках дослідники звернули увагу на неприродність таких родинних та династичних відношень. З'являються спроби точніше з'ясувати правдивий стан речей у X-му столітті, з'являються гіпотези про існування двох, а навіть і чотирьох Олегів, двох або трьох Ігорів[64]. Біографія Олега, за літописом, дає для цього підстави: збереглися перекази про три могили Олега, дві в Києві та одна в Ладозі.

Таку ж непевність виявляє хронологія і відносно »старого Ігоря«. За літописом, у 903 році Олег одружив свого вихованця з Ольгою. Коли він умирає через 43 роки, то виявляється, що його єдиний син (за літописом Якимовським у нього був ще другий син — Гліб) Святослав ще »детеск«-дитина. Коли він (Святослав), за звичаєм, під час походу на деревлян мав на знак початку бою кинути списа, то ще не міг того зробити і його спис ударив по ногах його ж коня. Скільки ж років він міг мати? Не більше 10. Отже тоді він мав би народитися біля 936 року, через 33 роки шлюбного життя Ігоря і Ольги. Як бачимо, хронологія також зраджує правдивість подій. Висновок може бути єдиний: Київський престіл після смерти Аскольда захоплювали різного роду зайди, між якими були правдиві »вікінґи«, були талановиті люди, але всі вони нічим незв'язані між собою і, тим менше, з Новгородом. На території майбутньої величезної імперії Володимира і Ярослава з державним осередком у Києві, існували ще два, а може й три окремі центри: крім Києва, окремим життям жили Новгород і, можливо, Озівська держава з центром у Тмуторокані. Принаймні за Ярослава несподівано з'являється тмутороканський могутній князь Мстислав, переможець ясів і касогів, який перемагає і Ярослава та княжить у Чернігові до своєї смерти в 1036 році. Лише після того Ярослав стає дійсно великим князем.

Цікава доля Новгорода. Всупереч логіці й державній практиці, новгородський князь Олег, що з допомогою новгородського війська завойовує Смоленськ, Любеч і Київ, накладає дань на Новгород! Отже ніби на своє місто, з якого він вийшов. І дань цю Новгород платить київському князеві

63) M. de Taube, там же, стор. 143.
64) А. Лященко: »Питання про двох Олегів«, Науковий Збірник, Укр. Академія Наук, К., 1931; С. Плаутин, низка дослідів, Париж, 1946.

протягом 100 років. Знову досить поважний доказ того, що в X-XI-их стол. Київ і Новгород були центрами окремих держав.

В Києві змінялися володарі, але *народ* не змінявся. Не втрачав він і тих культурних здобутків, що їх поволі набував. У цьому відношенні незвичайний інтерес мають договори Олега з греками з 907 і 911 років. У них раптом, як хоче показати літопис, Україна-Русь виявляє свій високий культурний рівень. Виявляється, що вона володіє виробленою літературною мовою, якою можна перекладати з грецького текст договорів. Володіє якимсь »Івановим письмом«, яким вони записані. Володіє розвиненим міжнародним і цивільним правом, яке протиставляється правові грецькому. Знає писані тестаменти та, очевидно, вироблену форму грамот, якими має бути забезпечений кожен корабель. Тим часом такі правні норми, поняття права не можуть з'являтися в народу »ад гок« — вони вироблюються поколіннями.

Про глибокі коріння освіти Київської Руси свідчить митрополит Іларіон у славетному »Слові о законѣ и благодати«, що його ми вже згадували. Там він каже про предків Володимира, що вони правили державою відомою в усіх кінцях землі. Ясно, це не була та »варварська Русь«, яка була в уяві греків. Звертаючись до своїх слухачів, Іларіон називав їх людьми »до презлиха наситившихся премудрости книжной«. Припустимо, що він мав на увазі верхівку суспільства, його еліту, але й те важливе, що в ті часи — X-XI-те стол. — була в нас така еліта, бо не в кожній країні Західньої Европи було так само. Сама поява Іларіона, великого ерудита, знавця античної філософії, автора твору, який своєю силою і красою перевищує твори сучасної йому літератури Візантії чи Болгарії, свідчить про глибину освіти автора. Ясно, що здобув він її не в школах »для дітей вищої чаді«, влаштованих Володимиром. Коріння освіти були значно глибші.

Серединою IX-го стол. датуються перші відомості про »слов'янське письмо«. Це — »Життя Константина«, в якому оповідається, як св. Кирило зустрів у Херсоні, в Криму, людину, яка мала Євангелію і Псалтир, писані »руськими письменами« та розмовляла цією мовою. »Життя« оповідає, як Константин швидко навчився цієї мови і склав нову абетку. Все це свідчить про те, що той »руський« був слов'янином, бож абетка була слов'янська[65]. Академік С. Обнорський відносить початок письменства на Русі до середини IX-го століття[66]. Таке саме твердження бачимо і в академіка Н. Никольського[67]. Це була мова автохтонна, яка зазнала впливу інших мов, головним чином болгарської.

Дуже цікаве знаходження на Україні пам'яток глаголичного письма. Найцікавіші з них це т. зв. київські або фрейзінґенські листки, що їх у

---

65) Митрополит Іларіон: »Історія української літературної мови«, Вінніпеґ, 1950, стор. 60-61.

66) С. Обнорский: »Язык договоров русских с греками«. »Язык и мышление«, VI-VII, стор. 102-103.

67) Н. Никольский: »Повѣсть Временных лет, как источник русского письменства и культуры«, 1930.

1873 році знайшов І. І. Срезневський. На цих сьоми аркушах написано глаголицею слов'янський переклад латинського літургікону. Це важливе з двох боків: поперше, як пам'ятка глаголиці, подруге, як доказ того, що на Україні-Русі служили літургію латинську[68]. Існування цієї літургії свідчить про християнство в Україні в IX-му столітті, бо в X-му стол. глаголицю замінила кирилиця, створена учнями св. Методія. Дуже цікаві також спостереження П. П. Курінного з приводу Реймської Євангелії, яку привезла Ганна Ярославна до Франції. Частина її писана кирилицею, а частина — глаголицею. П. Курінний вважає, що Євангелія ця зв'язана з монастирем у Вишгороді, де був осередок християнства, старший за Київ[69].

Духовій культурі Київської Руси відповідала і культура матеріяльна. Нагадаймо рештки блискучого палацу X-го стол. у Києві, з часів Ігоря або Ольги, з його мармуровими колонами, фресками, мозаїками, або славетну »Чорну могилу« біля Чернігова, яку датують також тою добою. Там, серед інших речей, були тур і роги із срібними оковками. На одному з них був рослинний орнамент, тотожний з орнаментом рукоятки меча, знайденого в Києві з X-го стол., а на другому — ціла композиція: боротьба кощея з ґрифонами, сюжет узятий із »билин« про Івана Годиновича. Це свідчить про те, що речі ці — високої ювелірної вмілости — місцевого походження: і роги тих тварин, що водилися на Україні, і сюжет із місцевого фолкльору переконливо промовляють за це. Маємо вказівки і на те, що речі »Чорної могили«, ліпше сказати, техніка, що відбилася на них, мали вплив на Польщу, Чехію, де місцеві археологи І. Схрапил, І. Червинка, Л. Нідерле давно вже констатували цей вплив[70].

Всі ці факти в галузі матеріяльної і духової культури свідчать про глибокі коріння культури України X-го стол., яка повинна мати їх у попередній добі. А ця попередня доба — це доба Аскольда. Треба згадати ще один доказ глибини цієї культури — це християнство.

Багато джерел, різного походження і різного характеру, свідчать про те, що всередині IX-го стол. в Україні-Русі шириться християнська проповідь. Вже була мова про джерело християнізації Руси — Візантію. Але воно не було єдиним. Безперечні також зв'язки Руси з Болгарією, де зростала сила й могутність держави, її політичне та культурне значення. Болгарія часів Крума і, зокрема, Бориса, сучасника Аскольда, стала визначним осередком слов'янської культури. У 864-865 роках вона охрестилася. Про якісь, невідомі ближче, стосунки Аскольда з Болгарією натякає Якимовський літопис, зазначаючи, що саме 864 року син Аскольда був забитий болгарами. Залишається невідомим, яка була причина цієї смерти? Цікава є

---

68) М. Грунський: »Фрейзінгенські отривки«. Зап. Іст.-Філ. Від. Укр. Академії Наук, К., 1926, ч. XVI.

69) П. Курінний: »Реймська Євангелія«, Авґсбурґ, 1946.

70) О. Повстенко: »Історія Українського мистецтва«, І, Нюрнберґ, 1948; Б. А. Рыбаков: »Ремесло древней Руси«, М. 1948, стор. 225-226, 476; Н. Полонська-Василенко: »Культура України-Руси за дохристиянської доби«, Сам. Україна, 1960, ч. 9-10, стор. 16-17.

сама її дата, що збігається з датою хрещення Болгарії. Не можна тут забути вказівки Якимовського літопису про те, що перший митрополит Михайло з Києва пішов до Болгарії.

Безперечними є зв'язки, зокрема західньої України-Руси, з Моравією, коли там єпископом був св. Методій[71]. М. Тавбе робить спробу збільшити район, з якого могла поширитись християнська проповідь на Київ: він включає до цього кола Реґенсбурґ-Ратісбону, блискучу столицю південної Німеччини, де схрещувалися впливи старого Риму, заходу і сходу[72].

Всі ці впливи християнства ведуть до другої половини IX-го стол., до доби Аскольда. Християнство не завмирає за наступної доби варягів, воно спонтанно виявляється за Ігоря, виявляється з такою силою, що християни в дружині Ігоря посідають місце рівне з поганами. Присяга в церкві Іллї поставлена поруч із поганською клятвою. Цілком несподівано, раптово, в договорі Ігоря з греками виявляється, яка велика, яка міцна була християнська громада, що мала свою церкву. Тільки наявністю цієї громади, до якої належали вищі шари суспільства, можна пояснити і зрозуміти християнство Ольги. Виникає питання: звідки прийшло воно? Як здобуло впливове становище? Це стає зрозумілим, якщо згадати перше хрещення Руси, між яким та договором Ігоря було два-три покоління.

Так з усіх поглядів — політичного, мілітарного, дипломатичного, економічного, культурного і, зокрема, релігійного, всі нитки, штучно перерізані, все ж таки ведуть дослідника до другої половини IX-го стол., до доби Аскольда.

---

71) І. Огієнко: »Українська Церква«, I, стор. 40; M. de Taube, цит. праця, стор. 89; П. Ісаїв: »Звідки Русь-Україна прийняла християнство?«. Філядельфія, 1952, стор. 41, 56, 66.

72) В. Васильевский: »Таівіо«, Ж. М. Н. ПР., 1888; M. de Taube, цит. праця, стор. 96. Його ж: "Rom und Russland...". Ex Oriente, Mainz, 1927.

ЧИТАЙТЕ, ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
І РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ
ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

Кн. І. ТОКАРЖЕВСЬКИЙ-КАРАШЕВИЧ

ХМЕЛЬНИЧЧИНА З ПОГЛЯДУ ПРАВА

(Продовження, 2)

Зборівська і Білоцерківська умови мали характер умов поміж державою і »збунтованими« її громадянами, та ще такими громадянами, які в правно-політичному житті тої держави не могли брати участи, бо не мали своїх представників ані в сеймі, ані, тим більше, в сенаті. Коли ж на сейм приїздили українські депутати, то це були представники шляхти з даних територіяльних наділів (воєвідств), і хоч би між ними й були найбільші українські патріоти, які захищали права своєї Церкви, своєї мови та добивалися різних адміністративних чи економічних вигід, вони не були представниками хоч би автономічних (не згадуючи самостійницьких) змагань українського народу. Повстання завжди мали незавершений характер, бо навіть після перемоги кінчалися лише амнестією, а не радикальними змінами правно-політичних порядків. Поважні історики, напр., М. Грушевський, вважають Хмельницького за недолугого політика, бо він не зумів відразу відірвати всі українські землі від Річпосполитої і унезалежнити цілий український народ. Та окреслення це не зовсім слушне. Тому прихиляємось до слушних завважень Д. Дорошенка (II, 35): »Коли припустити, що вже в початках повстання у Хмельницького серйозно виринула думка про »удільне князівство руське«, як писали сучасники, то треба прийти до висновку, що дуже поважні перешкоди не давали зразу ж братися до реалізації тієї думки про незалежну українську державу«.

М. Грушевський уважає, що у Хмельницького не було ані ясного політичного пляну, ані державної ідеї, ані незалежної конструктивности. В. Липинський, навпаки, вважає, що політика Хмельницького була в усьому правильна і послідовна, що він від автономізму (в рамках Річпосполитої) переходить (із складенням союзу з Москвою) до повної самостійности. Отже виходило б, на думку нашого великого історика цієї доби, що до кінця 1653 року Хмельницький, рахуючись з обставинами і настроями, шукав ще порозуміння з Польщею.

Виразним підтвердженням цієї думки є обидва договори 1649 і 1651 років. Випливали вони з тих правних обставин, у яких знаходилася Україна. Випливали вони також із настроїв: селянські маси хотіли позбутися утисків і економічного упослідження, козаки вимагали для себе лицарських, шляхетських прав, а визнана Річпосполитою шляхта і культурна частина духовенства шукали національно-державного визволення від чужинецького панування. Але всі вони думали, що це можна осягнути в рамках тої держави, проти якої вибухло повстання, налякавши її. Тому Річпосполитій легко було роз'єднати всі ті різноманітні елементи, а Хмельницькому і хмельничанам було майже неможливо заохотити всіх до боротьби одним гаслом незалежности, бо це гасло могла зрозуміти лише найкультурніша козацька і шляхетська верства, яка і так мала забезпечені всі соціяльні й економічні права.

Тому сама незалежність не вистачала, напр., такому великому панові, як Григір Боженець-Лісницький, згодом полковник миргородський і генеральний секретар Війська Запорозького, коли він міг стати сенатором Річпосполитої. Йому треба було показати, що ця незалежність означала збереження його становища. Так само було і з вищим духовенством. Тим часом і сам гетьман належав до тої покозаченої шляхти, яка добре розуміла, що повстання проти Річпосполитої мусить викликати розлам у самім українськім суспільстві, тому розраховувала на те, що переможена в боях Річпосполита схилить голову та забезпечить усім такі права, яких вони прагнуть. Але Річпосполита, обороняючи себе, до речі, не дуже вдало, кинула гетьманові і реєстровим їх »козацьку«, організаційну автономію і викривила політичну лінію принаймні на якийсь час.

Фактично Гетьманська Україна була самостійна, але ця самостійність не була проголошена чи затверджена якимсь актом. Натомість, обидві умови (Зборівська і Білоцерківська) з Польщею, хоч у польській офіціяльній мові, а потім у польській історіографії — називалися »трактатами і угодами«, були властиво актами внутрішнього, державного порядку, а не актами міжнародного значення. Вони мали великий вплив на устрій України, але коли хочемо витягнути з них міжнародно-правні моменти, то можемо затриматися лише на їх духові та на історичних обставинах. На жаль, правник може в своїх дослідах чи висновках спиратися лише на документи.

В міжнародно-правному розумінні держава існує »де факто« і не потребує для свого існування проголошення. Так само визнання існування незалежної держави не мусить бути якоюсь урочистою декларацією, вистачає, щоб інша держава ввійшла в дійсні стосунки з нею. Отже, коли приглянутися до політичних стосунків в Україні, до »дипломатичних«, коли їх так можна назвати, стосунків Варшави з Чигирином, і Чигирина з низкою інших столиць, то маємо враження якоїсь подвійности — шукання стосунків, а одночасно з тим уникання обов'язуючих і зв'язуючих актів.

В. Липинський (»Україна на переломі«, стор. 85) пише: »Коли козаки хотять винищити українську шляхту при допомозі польського короля, якого завданням, на їх думку, було б тую »шляхту стинати«, а шляхта хоче при допомозі того ж короля і Річпосполитої забезпечити українських козаків, то результатом такої української національної політики мусіло бути торжество короля і Річпосполитої. Гетьман козацький, Хмельницький, під Зборовом на колінах перед фактично розбитим і поконаним українськими повстанцями королем Яном Казимиром складає йому присягу вірности, і рядом із ним провідник шляхти української воєвода київський Адам Кисіль, що гетьманові козацькому роту цієї присяги читає, — це одна з найбільш трагічних картин у нашій і так повній трагедії історії, один із численних пам'ятників нашої внутрішньої руїнницької боротьби, веденої »без життя, без чести і поваги« в путах добровільного рабства у чужої, ворожої держави«.

Та причиною того всього було не те, про що з патосом говорить наш великий історик, приписуючи козакам тільки бажання »винищити українську шляхту«, бо між козаками значно більше було таких, що й самі хотіли стати шляхтою. Ціла українська земля була поділена надвоє,

роз'єднана, і хоч це дійсно було трагедією, одначе обидві роз'єднані частини хотіли приблизно того самого: запевнити всім верствам права, яких вони були позбавлені тому, що в Річпосполитій юридично не визнавалося жодного руського народу.

Так само виглядала формально справа і в Білій Церкві, може трохи з відмінним церемоніялом, бо не було короля, а лише польський гетьман коронний, як голова комісарів для складення замирення. Отже трагедія, про яку згадує В. Липинський, продовжувалася тому, що Хмельницький і керманичі української політики не в тому вбачали трагедію, в чому її шукає історик XX-го віку, а в тому, що не вся українська шляхта приєдналася до них.

Яка могла бути мова про незалежність, коли в Києві сидить Адам Кисіль, київський воєвода, український сенатор, і запроваджує адміністрацію паралельно з київським козацьким полковником, обмежуючи його владу військовими справами. Хоч той самий Кисіль і низка інших шляхтичів складають чолобитні гетьманові, відшукують своїх родичів у війську, дістають від гетьманської влади опіку, збирають прибутки від маєтків, як, напр., князь Ярема Вишневецький, але всі вони мають урядові становища і достоїнства від Річпосполитої.

З цього ясно, що далі »автономії« думки і бажання Хмельницького та його еліти не йшли, а обидві умови — Зборівська і Білоцерківська — не дали навіть виразної національної, територіяльної автономії, а лише забезпечували певні права військової організації, яка урядовою мовою звалася »Військо Запорозьке«. Про територію згадували лише у зв'язку з обсягом, де ця організація могла діяти, залишаючи при цьому на цілій тій території ті самі, що й були перед тим державні функції, уряди, установи, ті самі станові права, привілеї і обов'язки, і то ще під умовою їх ратифікації і кожноразової апеляції до короля, сенату, сейму.

В. Липинський каже (стор. 87), що в політиці Хмельницького »на протязі перших кількох літ повстання« продовжувалося »хитання« між думкою »про автономію« і повним зірванням з Річпосполитою. Але в жодному акті цього не видно. Все, що було покладене на папір виявляє його залежність від державного права тої ж Річпосполитої. Всі акти мають виключно внутрішній характер і тому часом можна думати, що повна невтральність Січі і Війська Запорозького Низового під час дев'ятилітнього гетьманування Богдана Хмельницького була власне випробуваною, проникливою політикою старої орденської організації, яка благословила його на повстання і чекала.

Документи Зборівської і Білоцерківської угод приводять нас до однакового висновку:

1) Б. Хмельницький і його співробітники, складаючи ці договори, прямували до того, щоб відокремити українські землі в самих межах Річпосполитої, з такими правами як мала Литва, себто, як вже було сказано, перетворити дуалістичну Річпосполиту, в якій ігнорувалося існування »народу руського«, на тріялістичну, де той народ був би одним із визначних членів.

2) Польща, не бажаючи цієї зміни, давала Хмельницькому і козакам організаційну автономію, нав'язуючи їм козацьку клясовість (навіть не

становість), залишаючи за собою право вирішувати, хто є козаком та зберігаючи старий устрій.

За таких умовин конфлікт був неминучий, отже неминучою стала і дальша війна. Причину до цієї війни дало втручання Хмельницького у справи молдавські та волоські. Це було втручання, якого документальний бік нам майже невідомий, але воно показує, що Хмельницький не звертав уваги на те, що справами своїх наддунайських васалів опікувалася Туреччина. Державна будівля Хмельницького кращала й міцніла, полковники ступнево все більше й більше перебирали всі функції воєводів, каштелянів та старостів гродських. Мусіли бути встановлені й суди, до яких входили і міщани, і шляхта, і духовенство. Деякі шляхтичі просили гетьмана опіки над їхніми маєтками, охорони. Отже влада Хмельницького розросталася, а влада Річпосполитої поволі зникала, хоч ніхто не відкликав урядовців і не касував достоїнств. Навіть щодо територіяльних змін, зазначених у Білоцерківськім трактаті, витворилась подвійність, бо, напр., полковник брацлавський або полковник кальницький (вінницький) далі управляли своїми землями, лише з тою різницею, що в тих воєвідствах появлялися польські війська. Це сусідство мусіло загострювати напруження і привести до вибуху. І приспішило цей вибух бажання Хмельницького скріпити міжнародними зв'язками фактичну незалежність своєї державної будівлі. Відновлюючи договір з Туреччиною, шукаючи союзу з молдавським господарем Василем Лупулом і семигородським князем Юрієм Ракочим, переговорюючи із шведським послом та пробуючи нав'язати військовий союз проти Польщі з Москвою, Хмельницький мусів рівночасно тримати своє військо готовим до війни та пересувати його відповідно до потреб і обставин. Так під Батогом 2-го липня 1652 р. зустрівся Тиміш Хмельницький, посланий із сильним військом на Молдавію, із військом польського гетьмана Калиновського і, коли наспів ще й Богдан Хмельницький, польське військо було цілковито розбите.

Це була відповідь на Білоцерківську умову, якої не затверджено і з польського боку, бо скликаний у січні 1652 року сейм був зірваний литовським послом Сіцінским. Війна продовжувалася і влітку наступного року поширилася на Молдавію, де військо Запорозьке підтримувало Василя Лупула, тестя Тиміша Хмельницького, а Польща, з допомогою Волощини і Семигороду — Степана Ґеорґіну. У молдавській війні Тиміш Хмельницький загинув, а потім польське військо під проводом самого короля Яна Казимира вступило в Україну. Під Жванцем, на Поділлі, польське військо було оточене татарами й козаками. Тоді прийшло порозуміння між ханом і королем, а Хмельницький був примушений скоритися перед силою обставин, бо був у позиції залежній від татар.

15-го грудня 1953 р. була складена т. зв. Жванецька умова. Згідно з умовою між польським королем Яном Казимиром і кримським ханом Ісламом Ґіреєм, козакам признано повну амнестію і відновлено всі пункти Зборівської умови.

Дивним є факт, що про це говориться лише в умові між Польщею і Кримом, але не згадується про якусь окрему умову між королем і гетьма-

ном. Що якась умова була, знаємо це напевно з різних джерел, проте у Жванці не складено і не підписано жодного документу.

Польський історик Ф. Равіта-Ґавронський (»Козаччина«, стор. 103) каже: »Хмельницький з усім погоджувався мовчанкою, бо вже поза плечима Польщі і хана нав'язав переговори з царем«. Дмитро Дорошенко (II, стор. 35) робить таке завваження: »Та на цей час Хмельницький уже не надавав цій умові серйозного значення: у його голові вже склався інший політичний плян і він тепер брався до його зреалізування — це плян союзу з Москвою і протекції, як тоді казали, царя над Україною, щоб з її допомогою остаточно звільнитися від Польщі«.

Хоч переговори з московським урядом, що велися вже перед тим, наближалися до кінця, хоч через 15 днів після Жванецької умови цар оголосив війну Польщі, що було наслідком його союзу з Військом Запорозьким, не можемо сказати, що Хмельницький цілком зірвав із Польщею. Переписка, переговори і війна тривають далі, а перед самою своєю смертю, в 1657 році, Хмельницький приймає в Чигирині Казимира Станислава Бєнєвського, офіційного королівського посла, і схиляється в бік пропозиції зірвати з Москвою. Це мала б бути друга (1657 р.) Білоцерківська умова, яка не була складена через смерть гетьмана. Про неї знаємо лише з інструкції, яку дала Бєнєвському Варшава.

До питання про нові »білоцерківські« переговори повернемося ще раз тоді, коли будемо говорити про вартість і наслідки Переяславської угоди Богдана Хмельницького з царем Олексієм Романовим, що була складена 1654 року.

Угода ця була справді наслідком »трагічного, безвихідного«, як каже Липинський, положення, в якому опинився Хмельницький, а з ним і Військо Запорозьке.

Політика польського уряду показувала ясно, що Україна не доб'ється в Річпосполитої забезпечення своїх прав і треба буде задовольнитися хіба тими півавтономічними »привілеями« для Війська, як організації, шляхти, міщанства та духовенства, які їм обіцяла Зборівська умова. З другого ж боку виразно виявилося, що у Хмельницького не було стільки сил, щоб виборoти самотужки належні умовини, доказом чого була його невдача в Молдавії і його повна залежність від хана під Жванцем.

Обидва договори з Туреччиною (1650 і 1652 років) залишилися мертвими буквами, як вияв дипломатичної рухливости Хмельницького, але вони не мали впливу на розвиток життя в Україні та її положення. Тому ці договори обминаємо.

Так в обіймі Москви пхнули Хмельницького обставини, а особливо польська політика. Хмельницький, при всій своїй геніяльності, виявив тут повну відсутність передбачливости. Він піддався настроєві, слушному обуренню проти польської політики і, хоч і не зірвав остаточно стосунків з Польщею, рішився на трагічний крок.

В моменті, який маємо на увазі, єдиною юридичною базою автономії України (з трьох воєвідств) була Зборівська умова, якої юридичну характеристику вже подано вище. *Але вдійсності на цілій названій території була лише гетьманська влада і був лише козацький устрій.* Хоч

жодного проголошення незалежности України не було, хоч відверто, якимсь актом, ця незалежність не була визнана, проте фактично ця територія була під *незалежним* »гетьманським реґіментом«.

Хмельницький називав себе рівночасно »підданим« і польського короля, і турецького султана, таке ж »підданство« пропонував і московському цареві. Це рішуче забагато. Правдивим підданим можна бути лише однієї держави, одного володаря, а »підданство« на всі боки властиво жодним підданством не було. *Гетьман став фактично головою незалежної держави!*

Ми вже згадували про те, що цілий устрій держави Хмельницького пристосовувався до давнього устрою Річпосполитої і до устрою козацької військової організації, запозиченого з Січі. Подиву гідною є традиційність українців, яку вони виявили, нахиляючи обидві ці підстави устрою до устрою давнього, ще князівського. Організаційний хист Хмельницького і його співробітників теж подиву гідний. Як добре приглянемося, то найслабшим місцем цілої державної будівлі Хмельницького — не зважаючи на голосні його перемоги під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, Охматовом, Батогом, Сучавою, — була військова справа. Зокрема бачимо це в 1653 році.

На чолі держави стояв *гетьман*, досі військовий зверхник санкціонованої Річпосполитою військової організації, яка входила в склад польських збройних сил. Ще донедавна він підлягав гетьманові великому коронному, а тепер мав підлягати безпосередньо королеві, так як обидва великі гетьмани — Коронний і Литовський. Але *фактично він не підлягав нікому.*

Влада гетьмана була дуже велика і нагадує Римське імператорство. Іноді виглядає, що гетьман порівнював себе з польським королем, себто — вважав себе за виборного монарха. Більшість наших істориків уважає гетьманську владу за республіку, а самого гетьмана — за президента, наділеного вийнятковою владою. Французький учений А. Батбі каже, що »конституційний король« це якби дідичний президент, а президент республіки це якби король дідичний. Але в цьому вислові помішано поняття правної установи з законом, як фактом.

Виборного монарха тому належить відрізняти від виборного голови республіки, що при виборі, коронації і інтронізації монарха наділюється не владою поширеною, необмеженою, а правом йому належним, як це було майже в усіх монархіях. Лише в дідичних монархіях нарід визнавав його дідичем, а у виборних — вибирав з-поміж кандидатів.

Чи гетьманові Війська Запорозького належить признавати цей характер монарха, будемо ще довго дискутувати. Це цілком зрозуміле, бо примітивність форм військового устрою, прищепленого на ґрунті надломаної польської конституційности, не дає можливости зробити виразні висновки. Перешкоджає також і оте подвійне »підданство«, яке в наступників Хмельницького ще більше підкреслене, особливо в залежності від Москви.

Одначе, коли взяти до уваги факт, що Хмельницький, не зважаючи на брак юридичного окреслення становища його держави, був незалежним, єдиновладним її головою, то мусимо ствердити, що він учився своєї ролі на двох найліпше йому відомих зразках: королеві польському і кошовому

Запорозької Січі. Обидва вони були виборними засадничо на ціле життя. Вибір їх відбувався на засаді, що вибирають не урядовця, чи сторожа з окремим дорученням, а »пана«, себто когось, кого вибирається з-поміж інших і наділяється окремими правами. Тому Хмельницький уважає себе за »самодержця«, тому приймає, як належне йому, титулування султана, який називає його »славою князів віри християнської«. Саме тому він навіть пробує перебороти усталену конституцію, щоб по своїй смерті передати владу своєму синові Юрієві, на що не мав жодного права. Коли Хмельницький намовляє польського короля Яна Казимира стати нарешті незалежним від шляхти, взяти владу сильною рукою, то він пропонує необмежену владу кошового Запорозького ордену та всіх орденів, де ця необмеженість, зв'язана з виборністю, є підставою тривалости установи.

Влада гетьмана за ввесь час існування гетьманів на Правобережжі та довший час на Лівобережжі, була такою, яку виробив і встановив Хмельницький.

Гетьман був найвищим командувачем цілого війська, себто — полків Війська Запорозького (козаків), охочекомонного, найнятого; він був останньою судовою інстанцією, касаційною, і міг наказати переглянути кожну справу. Він роздавав маєтки чи то ранґові, себто такі, що були пов'язані з якоюсь функцією в державі (нова форма ленного февдалізму), чи на власність, забираючи їх (маєтки) з давніх королівщин, себто державних земель, що належали до замків і староств. Він мав необмежені права у зовнішній політиці, що й було причиною відомого вислову митрополита Сельвестра Косова у зв'язку з нав'язанням стосунків з Москвою: »Знає то пан із паном, не моє діло«.

Урядові форми Хмельницький запозичив із Січі Запорозької і мав при собі, так як і попередні гетьмани, помічників із титулами, подібними на січові.

Заступник гетьмана, що у вийняткових випадках командував якимсь експедиційним корпусом, мав титул *наказного гетьмана* і у межах своїх уповноважень мав повну гетьманську владу. Це, одначе, була функція вийняткова.

Генеральні старшини, себто найближчі співробітники гетьмана і начальники окремих офіцій, становили *Генеральну Раду,* себто те, що в наші часи можна б назвати Радою Міністрів. Помилково дехто називає Генеральною Радою т. зв. Чорну Раду, себто загальну, в якій брали участь усі козаки. До Генеральної Ради належали і полковники.

Професор Окіншевич, старанно дослідивши історію Старшинської Ради, себто Ради Генеральної, порівнює її з Радою Панів Великого Князівства Литовського, з польським сенатом і московською Боярською Думою. Розуміється, тут деякі подібності є, але не в цілому. В склад московської Думи входили ті, що були призначені, а не ті, що мали певні функції. До польського сенату належали, згідно зі своїми функціями, всі воєводи і каштеляни, а також і всі архиєпископи і єпископи. В козацькій Раді архиєпископів і єпископів не було. Рада Панів Вел. Князівства Литовського могла б найбільше бути зразком для козацької Генеральної Ради,

але лише в тих своїх рисах, які подібні на прикмети давньої Ради Боярів, як ради всіх значних людей.

Найбільше подібности могло б, може, бути з англійською »Таємною Радою«, і в тому також відчувається вплив Січі, де до Ради входили всі фактичні й колишні достойники, паланкові полковники, колишні старшини, т. зв. »отаманія«.

На жаль, ми не маємо ніякого реґляменту Генеральної Ради за часів Хмельницького, щоб можна точно окреслити її значення та спосіб покликання до неї. Але гадаємо, що до Генеральної Ради входили всі достойники, до яких треба зараховувати генеральну старшину і полковників, а також тих, кого гетьман покликав. Кілька разів в актах згадуються таємні ради і з цього видно, яке значення мала Генеральна Рада, як обов'язковий інститут, який гетьман шанував як законодатний орган. Про важливість і значення Генеральної Ради може нам говорити факт, що з повстання, в якому брали участь і маси черні, виростає державна будівля. Коли скликується т. зв. »Чорна Рада«, то вона компетентна вирішувати лише »справи вповні дозрілі«, як каже І. Крип'якевич (»Студії над державою Богдана Хмельницького«, Записки НТШ, т. CXXXVIII-CXI, стор. 71), де пропозиції гетьмана приймалися »гучком«, аклямацією. Той же автор зазначає, що в 1648 році на Чорній Раді було 20.000 козаків, а в 1654 році в Переяславі, коли йшла справа про угоду з Москвою, було тільки 200 козаків. Чи це систематичне намагання обмежити кількість учасників, еволюція в напрямку утворення постійної парляментарної репрезентації — сейму депутатів, чи звичайне уникання небезпеки, яка могла виникнути з відповідного обмірковування проєктованого союзу, — важко сказати.

Як ми вже згадували, генеральні достойники взяті з устрою січової, орденської організації. І. Крип'якевич каже, що »функції цих старшин можемо означити тільки загально«. А далі додає: »значення урядів, їхні ранґи, змінялися в різні часи«, на що вказують платні генеральним достойникам.

В часи Хмельницького, не зважаючи на особові зміни, кількість і порядок генеральних старшин усталюються і це триває, з деякими змінами, аж до скасування Гетьманщини.

1) *Генеральний писар.* На Запоріжжі цей типовий »канцлер Ордену« скупчує у своїй офіції все, що вимагає писання, чи то внутрішнього характеру (універсали, накази, рахунки, протоколи нарад), чи зовнішнього характеру (листи гетьмана, інструкції послам, договори), і таким він переходить у державу Хмельницького, сполучаючи у своїй офіції функції фактично двох-трьох польських міністрів (канцлер, писар, референдарій). Його значення величезне, в його руках є всі нитки гетьманської політики. При ньому була генеральна канцелярія.

2) *Генеральний обозний* мав функції, які в модерному житті поділені: функції міністра військових справ, начальника генерального штабу, генерала-квартирмайстра і начальника постачання. Тому він мав при собі низку старшин, часто заступника наказного гетьмана, і власну канцелярію.

3) *Генеральний суддя.* Їх часто було двох. Завідував він судовими справами, як найвища апеляційна інстанція, а з доручення гетьмана, і як виконавець, був касаційною інстанцією. На Січі суддя завідував ще й фінансовими справами, але до гетьманських Генеральних суддів ця функція, здається, не перейшла, хіба лише в ділянці контрольній. Була і суддейська канцелярія.

4) *Генеральні осаули.* Їх, як каже Д. Дорошенко, завжди було двох, але вони »не мали стисло зазначених функцій«. Мені здається, що їх функції можна наблизити до тих, що їх мали при польському дворі маршалки великий коронний і надворний. Це були фактично міністри внутрішніх справ і гетьманського двору. Чужинці називають їх генерал-адьютантами і це підтверджує моє припущення, що вони керували тими внутрішніми справами, які, при широкій автономії полків, доходили аж до гетьмана. Вони пильнували порядку і безпеки та займалися виплатою платень.

5) *Генеральний хорунжий і Генеральний бунчужний.* Вони, крім церемоніяльних функцій, мали ще й дійсну функцію адьютантів гетьмана, виконуючи його доручення. На Генерального бунчужного були ще покладені своєрідні обов'язки в справах освіти і виховання, бо він стояв на чолі т. зв. »бунчукових товаришів«, з яких рекрутувалася старшина.

Полковники стояли на чолі полків, як округи і як бойової одиниці. Полковник мав усі функції польського воєводи та фактичне військове командування, якого воєвода не мав. Воєвода лише у випадку загального покликання шляхти ставав на чолі цього »ополчення« свого воєвідства, і то лиш до часу передання його під командування гетьмана, який міг назначити командиром когось іншого. Коли воєвода був військовою людиною, він міг відограватн і військову ролю, але вона не випливала із функції воєводи. В державі Хмельницького було інакше. Полковник був передусім військовим і його адміністрація була військова. Вона спиралася на той козацький полк, на чолі якого він стояв. Щодо інших функцій, полковник був і цивільним адміністратором, що пильнував порядку, був і головою полкового суду та найвищим фінансовим контролером. Врешті, з ним мусіли рахуватися і такі, властиво автономні, стани, як шляхта і міщанство, які мали свої суди, свої громадські установи, що керували справами земельними, суспільної опіки і т. п. Тут знову не можемо поминути подібностей до наших давніх, ще з княжих часів поділів, що підкреслює українську традиційність. У XVII-му стол. уже не маємо діла з однією династією та розгалуженнями князівських родин, але полковник це той самий староримський леґат, якого леґіон ділиться на центурії (сотні), а функції його рівночасно військові й цивільні, як і в нашого середньовічного удільного князя.

Характеристичним явищем було те, що вирішування фінансових питань Б. Хмельницький зарезервував для себе. І. Крип'якевич наводить цитату з актів ЮЗР (XI, стор. 745, пор. 764), як переяславський полковник Павло Тетеря оскаржує гетьмана. Він каже, що гетьман (Хмельницький) »веде сам, без контролі, скарбові справи«, і він домагається, щоб із Москви зажадали від гетьмана »зібрати полковників, осаулів і всю старшину та

зробити раду«. Крип'якевич у тому самому джерелі знайшов і »чигиринського козака Івана, гетьманського підскарбія«, і гадає, що це, правдоподібно, був генеральний осаул Іван Ковалевський. З цього виходило б, що Хмельницький, відаючи сам фінансовими справами, уважав за вистачаюче, коли йому допомагав у цих справах двірський урядовець. Це був наслідок військового устрою, де не було місця на колеґіяльність, хоч Ради належали також до традиційних українських установ, як знаємо з нашого середньовіччя.

Військовий устрій поступово зливався з відомим в Україні шляхетським устроєм і в цьому могла бути запорука його тривалости та стабільности української державности.

Дмитро Дорошенко каже (II, стор. 127, 128), що »держава Хмельницького була клясовою державою і соціяльна диференціяція в ній майже цілком відповідала тому станові, який був перед тим на Україні під польським пануванням; змінилося тільки становище окремих кляс і їх взаємовідносини«. А далі додає: »Повстання зразу ж викинуло з України всіх панів-маґнатів«, »чимало представників української шляхти від самого початку повстання опинилося в козацьких лавах«, »чим далі, тим більше шляхтичів переходило на бік повстання« і »цим дало леґалізоване існування шляхетського стану української козацької держави« ... »Такі самі права і привілеї, як і шляхта, мала в цій державі козацька верства«.

Наведена вище цитата дає повну картину того, що історія називає зміною становища окремих кляс у державі Хмельницького. Треба лише додати, що серед тої »покозаченої шляхти«, як тоді казали, були і представники найвищих панських та князівських родин, які — не зважаючи на те, що повстання знищило їхні матеріяльні добра, — самі пристали до повстання.

Згаданий уступ Д. Дорошенко закінчує так: »Тому-то дуже скоро наступає процес злиття останків колишньої шляхти з козацькою верствою: ці останки розплилися в козацькій масі«.

Рівночасно з цим леґалізувалися і скріплювалися привілеї та права шляхетсько-козацької верстви. Про це згадується в усіх договорах Хмельницького не лише з Польщею, а також і в т. зв. Переяславському договорі з Москвою. Шляхті запевнено посідання землі з »підданими«, свої сеймики і вибори ґродських та земських урядників, власне станове судівництво на підставі Литовського статуту. Очевидно, що з першого дня все це перехрещувалося з полковою адміністрацією і не раз виникали конфлікти, тому, що ця адміністрація хотіла підпорядкувати собі, як здавалось, відокремлену шляхту, або тому, що козаки з полка зверталися зі своїми справами до шляхетських установ, уважаючи, що власне за це боролися, щоб ці права мати.

Залишається ще два стани українського населення — міщани і селяни (посполиті), становище яких мало змінилося.

Міщанство всіх більших, знатніших міст користувалося »Маґдебурзьким« правом, мало власне судівництво на підставі Литовського статуту. Йому дісталися також значні земельні посілості. Міська адміністративна і станова автономія, питома для західніх звичаїв, а зовсім незнана в Московщині, мала свій вплив і на козацьку адміністрацію, яка в деяких містах

запроваджувала ідентично такий самий лад, лише з тою різницею, що на чолі міста стояв не вибраний війт чи бурмістер, а призначений полковником міський отаман. Було це, переважно, в укріплених містах, т. зв. городах.

Селяни теоретично були »підданими Війська Запорозького«. Вони були зобов'язані відробляти для державного скарбу панщину (направа доріг, постачання і т. п.) та платити податки в натурі й грошах. Коли Хмельницький почав роздавати ті маєтки і землі, що опинилися в становищі безпанських (з давніх королівщин і панів, що втекли), то паралельно з теоретичним підданством Війську Запорозькому, повернулося фактичне підданство якомусь »панові« чи державцеві землі, або старшині козацькому, який одержав ці землі як »ранґовий« маєток, »на прожиття«, чи врешті тому старому шляхтичеві, що повернувся після воєнної завірюхи до своїх маєтків.

Д. Дорошенко звертає увагу на те, що перехід з одного стану до другого був дуже легкий. Селянин, коли »мав охоту до воєнного життя«, міг стати козаком, а тим більше міщанин, що міг на власний кошт озброїтися і козакувати. Згоджуємося, але з одним застереженням: цей перехід з одного стану до другого вирішували ті автономні станові органи, які керували життям свого стану. Бож не міг »записатися в козаки« кожний, хто тільки дістав в руки самопал чи шаблюку й казав, що він »вояк«. З кого ж тоді набиралися б таборові джури, кухарі, кашовари, кравці, шевці чи маркитани, коли б усі могли відразу бути »козаками«?

Зборівська умова 1649 року фіксувала кількість козаків до 40 тисяч. Цей реєстр було складено поіменно. Він служив підставою для складу »козацької верстви«. Але козаків було значно більше, і коли врахувати ще і їх родини, то козацька верства становила до мільйона осіб. Очевидно, що під час безперервної війни, не раз і анархії, мусіли бути ще й зловживання і до козаків зараховувалися не раз люди, що козаками не були. Коли візьмемо до уваги, що українські землі були спустошені, а населення гетьманської України становило до трьох мільйонів, то мусіли бути і якісь засоби, щоб селянина утримати при плузі. І такими засобами були автономні права станових верств.

Д. Дорошенко (II, 133) каже: »Селяни відрізнялися від козаків не так обсягом своїх прав, скільки характером своїх обов'язків щодо держави. Козаки мусіли боронити державу зброєю, а на селян лягала служба фінансова: вони мусіли вносити до військового скарбу податки грішми, частиною відбувати різні натуральні повинності своєю працею«.

Цілком слушне твердження, коли мати на увазі постійну війну і складну в таких обставинах адміністрацію, яка і так була доказом геніяльности Богдана Хмельницького та здібностей українського народу. Одначе не можна погодитися з дальшим твердженням великого історика, що перехід із стану до стану був цілком вільний і права всіх були подібні. В ті часи, особливо у шляхетсько-козацькім середовищі, повага до лицарського ремесла була дуже велика. Згідно з тогочасним поняттям, лицарське ремесло давало значно більші права, ніж мали всілякі інші верстви чи професії. З лицарським ремеслом було глибоко пов'язане поняття його дідичности, і

тому неправдоподібну картину подає далі Д. Дорошенко: »Зубожілий козак переходив частенько в ряди селян, заможний селянин вписувався в козаки«. Юридично стани, які існують, мають свої рамки і перехід з одного стану до другого мусить мати правну підставу, щоб ті рамки переступити. Заможність має відносно мале життєве значення, втрата маєтку не викликає автоматично і втрати належних станових прав. Натомість, зайняття т. зв. »підлої кондиції« мало в той час свої консеквенції. Напр., рільництво, посереднє чи безпосереднє, на великих просторах чи на маленькому клаптикові землі, не приводило до втрати шляхетства. Отже і козак, що присвячувався рільництву, не переставав бути козаком. Натомість непристойними для шляхтича і козака вважали ремісництво, дрібний гандель, гандлярське посередництво, шинкарство і т. п. зайняття »підлої кондиції«, як тоді казалося.

Як ті поняття були закорінені, видно з того, що навіть у XIX-му стол., за московських часів, шляхтич мусів дати докази, що його предки (батько, дід, прадід) »вели дворянський образ жизни«, себто — не були кравцями, шевцями, маклерами, крамничними продавцями, візниками чи чимсь подібним.

Всі ці поняття зберігалися в Гетьманщині дуже старанно. Громадське життя розвивалося і в нас за прийнятим у цілій Європі зразком. Перед 1648 роком це були поняття всіх громадян Річпосполитої, з тою лише різницею, що для шляхтича було »непристойно« стати »козаком«, натомість козаки уважали себе в Україні за шляхту чи за стан, рівний шляхті. За ті свої права вони і боролися. Це був один з елементів самостійницьких змагань, бо такі питання може вирішувати лише вільна опінія.

Так маємо картину державного і громадського життя козацької України після повстання в 1648 році. Можна рівночасно, у стислих термінах державного права, окреслити державу Хмельницького як виборну, плебісцитарну (»Рада черні«) монархію, з гетьманом Зіновієм Богданом Хмельницьким на чолі, з Генеральною або Старшинською Радою при ньому, як дорадчим органом (Таємна Рада, Боярська Рада), як Виконавчий уряд, з адміністративним поділом на полки, що рівночасно були військовими і цивільними округами; з виборним принципом для всіх установ, який могла змінити лише необмежена воля гетьмана; із становим судівництвом і становою автономією, з власними фінансами і власними збройними силами, що складалися, властиво, із загального »ополчення«.

Для стислости вищеподаного схематичного опису української держави Хмельницького, яка займала три воєвідства (Брацлавське, Київське і Чернігівське, а з 1656 р. ще частину Білорусії, з деякими впливами на Слобожанщину, не рахуючи »Запорозьких вольностей«, що залишалися автономними), можна навести, як це робить В. Липинський, різні гетьманські універсали, дипломатичні листи і проєкти договорів, суворі кари для бунтарів, таємні наради із старшиною без участи »черні«, скликування »Чорних рад« для схвалення вже зформульованих плянів і т. п. Але можна рівночасно додати, що гетьман рідко коли сам, як самодержець, вирішував справи. Він рахувався і з козацькою черню, і з розбурханими народними масами, і з думкою Війська Запорозького Низового, а крім цього сама

війна вносила анархізуючі моменти і це також зменшувало стисліcть та суворість наведених вище форм.

До цього спричинився ще один факт: гетьманська держава, визнаючи автономію шляхетського стану, не могла неґувати законности зборів і постанов цього стану. Треба подивляти геніяльність і хист Хмельницького в організуванні державного скарбу. Це питання детально не опрацьоване просто тому, що бракує документальних матеріялів. Але знаємо з різних джерел, що одним з головних джерел прибутків державного скарбу були сконфісковані королівські маєтки і такі ж маєтки католицької Церкви та польських панів, що не повернулися. Коли тільки можна було відновити господарку, то з неї бралося »оренду« та інші прибутки для держави. Було відновлено оподаткування селян і міщан та мито з привозного краму, бо відомо, що на московськім і турецько-татарських кордонах були митниці. Відомий подорожник, сирійський монах Павло Алепський, описуючи своє перебування в Україні, зазначає, що мита, чинші й податки на горілку дають гетьманській скарбниці сто тисяч червоних золотих річно.

Створення цілої державної організації, скарбниці, судівництва і утримання, з допомогою духовенства і, правдоподібно, Запоріжжя, такого культурного рівня, що на це звернув увагу згаданий Павло Алепський, є безсумнівним доказом геніяльности Хмельницького. Але про його військову геніяльність у війні з поляками треба висловлюватися з відповідними зауваженнями.

Козаків, згідно із Зборівською угодою, відновленою 1653 році під Жванцем, мало б бути 40 тисяч. Проте їх було, без сумніву, значно більше. Під Збаражем поляки нарахували 180 тисяч козаків у 18-ти полках (?). Шість років війни, правдоподібно, мало вплинули на зменшення кількости козаків. Під час переяславських переговорів, Хмельницький і його посли подають цифру 60 тисяч реєстрових козаків, яку, правдоподібно, треба вважати за стабілізовану цифру упривілейованих громадян, які не підлягали оподаткуванню.

Крім цього, було багато селян, що приставали до війська, а може й найнятих сербів, волохів і татарів. Треба думати, що збройні сили Хмельницького становили до 200 тисяч, а часом і перевищували цю цифру. Проте воєнний геній Хмельницького — не зважаючи на таку величезну армію — не завжди був блискучим, а його успіхи не завершувалися остаточною перемогою. До того треба додати, що з Хмельницьким були експедиційні орди татарів. Але Збаража і Кам'янця він не здобув, під Берестечком козаків розбила польська артилерія, під Лоєвом виявилося, що з реґулярною армією треба воювати інакше, під Варшавою корпус Ждановича збунтувався. Виявилося, що військова організація Хмельницького, ця підстава існування кожної держави, не завжди була на належній висоті, щоб власними силами втримати і оборонити створену державу.

Особливо 1653 рік важко відбився на гетьманській державі: війна з поляками на Поділлі, молдавські походи, смерть гетьманського сина Тимоша, захитали цілою козацькою мілітарною силою. З того часу вже не буде великих війн з Польщею чи Туреччиною, не буде великих перемог, крім Конотопської Виговського. Правда, козацьке військо бере участь у

шведській війні проти Польщі та в здобутті Варшави, в турецькім війську зустрічаємо козаків Дорошенка, здибаємо часто »козаків« у російській армії, але наша національна козацька переможна війна, за виїмком нечисленних випадків, палахкотить тільки кволим вогником. Вона вже скінчилася в 1653 році. З того часу, ще раз підкреслюємо, за кількома вийнятками, українські козаки, українські лицарі, українські військові сили, це лише частина чужих військових сил і, не зважаючи на існування ще впродовж 100 років гетьманської держави, разом із занепадом національного ентузіязму починається доба руїни.

Першою ознакою руїни є розділення України. Другою — шукання в різних політичних орієнтаціях порятунку. Третьою — страшне спустошення країни, винищення великої кількости населення. Четвертою — упадок економічного добробуту і культурного життя, наслідком чого повторяється те положення, яке було при кінці XV-го стол., коли збільшувалися всілякі чужинецькі впливи, бо Україна не була в силі ставити якийнебудь опір.

В. Липинський (»Україна на переломі«, стор. 28) вважає, що становище, в якому опинився Богдан Хмельницький і його держава в 1653 році було »дійсно трагічним, безвихідним«. Вихід він знайшов, як думає В. Липинський, єдино-можливий і слушний, у натискові на Москву, з якою »від 1649 року Хмельницький має постійні зносини і підбиває її на війну з Польщею, апелює до релігійного почуття московського царя, вабить його поворотом віднятої не так давно поляками сіверської землі« (»Нарис«, II, стор. 36).

Кінець 1653 р. на українському гетьманському дворі проходить в очікуванні, що вирішить Москва і в тривозі перед завжди можливим наступом польських військ, бо Жванецька умова, хоч ніби відновляла Зборівський трактат, не була ніде записана.

Загроза відновлення війни у значно важчих обставинах примушувала Хмельницького шукати військового союзу і, можливо, що саме військовий союз він мав на увазі. Одначе тяжила на нім гіпноза козацької становости, зміст та форма Зборівської умови. І він у своєму »трагічному, безвихідному« положенні заколихував сам себе і своїх співробітників ілюзіями про створення чогось подібного, але вже не з Польщею, а з Москвою.

Почуваючи себе фактично самовладним паном України, не зважаючи на всі загрози і небезпеки, він уявляв собі, що ця його влада залишиться у його руках, хоч би які договори йому прийшлось складати.

Виглядає, що Хмельницькому залежало передусім на тім, щоб викликати якусь війну з Польщею поза Україною, і таким способом відтягнути польські сили з українських земель. Виглядає, що він розраховував на те, що виграє на часі.

В грудні 1653 року московський цар оголосив війну Польщі, а московський Земський собор вирішив »прийняти Військо Запорозьке під царську високу руку«. Царські посли виїхали в Україну.

18-го січня 1654 року зустрілися гетьман Богдан Хмельницький і Генеральна старшина Війська Запорозького з послами царя Олексія Романова в Переяславі.

До якихось наперед передбачених форм московсько-українського співжиття не було жодних підстав. Хмельницький і Україна не знали державної структури і політично-соціяльного ладу Московії. Між устроєм Річпосполитої, який знали, і устроєм московського царства, якого не знали, вони сподівалися знайти різницю лише в могутній, дідичній владі царя і цим захоплювалися. Тому, думаючи досить примітивно, Хмельницький і його співробітники гадали, що є можливе існування поруч себе двох з'єднаних держав, з яких одна була б абсолютична, а друга — народоправна. Як це оформити, вони не думали.

Питання юридичної категоризації і вартости т. зв. »Переяславського договору« 1654 року, історія його складення, специфічні його прикмети та різні пояснення мають уже значну московську і українську літературу. За останній час, у зв'язку з 300-літтям цієї події, в СССР появилося також декілька праць, присвячених особливо намаганню довести, що в Переяславі відбулося »возз'єднання« двох перед тим роз'єднаних частин »руського народу«, що »возз'єднання« це було добровільне і сталося »на віки вічні«.

На ці твердження вже відповіла українська наука, це питання вже опрацьоване компетентними юристами, тому можна не відповідати на нього.

Проте вважаємо за відповідне переповісти погляди українських учених, зокрема таких, як проф. Андрій Яковлів, проф. Л. Окіншевич і проф. Р. Лащенко. Праці проф. Яковлева вичерпуюче з'ясували самий т. зв. »Переяславський трактат«, а нашим завданням є вияснити, як цей »трактат« вплинув на українську конституційну історію, на той лад, що витворився в Україні та його наслідки.

(Далі буде)

Лариса МУРОВИЧ

НА БЕРЕЗІ, В ПРИЧАЛІ

Кораблі пливуть на морі,
Де розбурхалися хвилі.
Вже погасли в небі зорі —
Скрізь тумани темнокрилі.

Та не берегу, в причалі,
Ми лямпади засвітили
І молились у печалі,
Кораблі щоб не зблудили.

Де ж є вітер, той прихильний,
Нашій мрії, що чекає?
Там на морі вихор сильний
Кораблі всі завертає.

Тільки меви зашуміли,
Закрутились наче в танці:
Кораблі, що заблудили,
Все причалюють уранці!

1960

Михайло МУХИН

ДРАГОМАНОВ БЕЗ МАСКИ

(Продовження, 4)

VII. ДО ШУВАЛОВА ЩЕ Й СУДЄЙКІН ІЗ СТРЄЛЬНІКОВОМ

»Друге півріччя 1883 року визначалося сварками і незгодою між представниками різних відтинків революційної еміґрації. В липні одержано в Женеві листа, написаного до Драгоманова державним злочинцем Константином Масловом«[1].

»Руденький, худорлявий, з безбарвними очима Маслов здавався миршавим; йому хтось дав ім'я »мокрої курки« ... Він мав претенсію на великий, до того ж в'їдливий, критичний розум, якому ніщо не подобалося. До всього революційного цей пан ставився із злобною іронією і сарказмом ... Для Драгоманова »критика« ординарного Маслова була справжнім бальзамом. Але, на щастя, ця »мокра курка« не багато могла передати цікавому професорові зі скандальної нашої хроніки«[2].

В дійсності листа Маслова Драгоманов одержав багато раніше, ніж це помилково подає »Огляд зізнань«, але, натомість, цей »Огляд« не помиляється щодо оцінки наслідків одержання цього листа для життя еміґрації.

Для характеристики Маслова досить й того, що він з повагою ставився до Стрєльнікова, того самого воєнного прокурора, що не лише вимагав від воєнних судів сильних кар для цілком неповинних молодих людей, а й усякими способами знущався, кепкував та ображав як усіх, що скількинебудь були причетні до революційних справ, так і цілком сторонніх осіб — їхніх кревних та знайомих. Коли Желваков із Халтуріном забили цю гидку потвору, то раділи всі порядні люди не лише в Одесі, а й на цілім півдні.

Про враження, яке викликала смерть інспіратора голосної драгоманівської статті, читаємо:

»В Одесі була величезна радість, навіть жандарми раділи із смерти ненависної всім людини. Коли ж вістка про це дійшла до в'язниці, де з наказу Стрєльнікова сиділо біля 200 ув'язнених осіб, то радість ув'язнених, здавалося, не матиме кінця. В'язнична адміністрація не перешкоджала шумним переговорам, поздоровленням через фірточки у дверях та вікнах. Дозорці пробігали по коридорах, підносили »очко«, і кричали: »Вашого генерала забили, на бульварі застрілили«[3].

»Зазначу, що не лише рішуче всі його (Маслова, — М. М.) обвинувачення Драгоманов умістив в одній своїй статті, спрямованій проти революціонерів,

---

1) З »Огляду важливіших зізнань, переведених жандарм. управою від 1. 7. 1883 до 1. 1. 1884 року«.

2) Дейч: »Револ. рух в освітленні жандармів«, Група Освоб. Труда, III, 317. У Женеві Маслов належав до оточення Драгоманова.

3) Надін: »Стрєльніковський процес 1883 р. в Одесі«, Былое, ч. 4, 1906.

а ще й від себе доповнив їх... Він зробив із його листа статтю, не зазначивши лише джерела, звідки позичив наведений у ній акт оскарження проти народовольців«[4].

Лист Маслова, датований 25. XI. 1881 року. Маслов починає з переказу поглядів генерала Стрєльнікова, з яким йому доводилося не раз розмовляти і до якого він ставився з пошаною. Потім — перехід до критичного розгляду способів діяльности т. зв. Виконавчого Комітету. Отже, всім мало б бути ясно, що лист Маслова до Драгоманова інспірований прокурором Стрєльніковом. Драгоманов бере цього листа в основу своєї знаменитої в історії тогочасної еміґрації статті п. з. »Привабливість енерґії«, уміщеній у »Вольному Слові«, в якій Драгоманов уживає цілого стрєльніковсько-масловського арсеналу протиреволюційних арґументів. Те, що починалося в кабінеті московського прокурора в Харкові, за пляном цього самого прокурора кінчається на редакційному столі женевського еміґранта Драгоманова, того самого Драгоманова, що вже тоді був відомий своїм гаслом: »Чиста справа потребує чистих рук«.

На вимогу Засуліч, Плєханова та інших еміґрантів подати джерело свого акту оскарження революції, Драгоманов протягом даного йому довгого терміну, одного року, мовчав, не подавши джерел своїх інформацій. Після того Засуліч та інші, так само прилюдно, як була подана їх перша вимога, зірвали з ним усякі стосунки.

Іншим разом на сторінках »Вольного слова« появився обіжник »Народної Волі«, підроблений Судєйкіном, ліквідатором тої ж »Народної Волі«. З того приводу Засуліч пише:

»Що »циркуляр« опинився на сторінках »Вольного Слова« на бажання самого Судєйкіна — це, розуміється, лише моє припущення, але що хтось, і мабуть саме Судєйкін, »запустив лапу« не в одні лише »революційні організації« в Росії, а також і в конституційний орган »Вольное Слово« в Женеві, це для мене поза сумнівами. Незрозуміле лише, якими способами щастило йому це робити. Мальшинського, ким би він не був, для цього мало. Якби не покладався на його порядність Драгоманов, він не міг уважати його, дрібненького літерата, що перебував у Женеві, особою досить обізнаною з поліційними таємницями. Відомості мали надходити з Петербурґу від людей, яким Драгоманов довіряв; беручи до уваги становища тих людей, він уважав, що поліція не може обдурювати їх своїми інформаціями«[5].

Кількома рядками нижче Засуліч розповідає, як цілком випадково розкрилася ціла таємнича машинерія, з допомогою якої Судєйкін впливав на Драгоманова. Десь 1883 чи 1884 року Засуліч, перебуваючи влітку у Швайцарії, зайшла до знайомих еміґрантів. Тут між товариством зустріла невідомого їй, елеґантно одягненого, молодого леґального приїзжого з Росії. Новий гість розповідав про пригоду, яка трапилася з ним, коли він у Петербурзі давав приватні лекції з фізики та хемії... Доповнив своє

4) Дейч: »Револ. рух в освітлен. жандармів«, Група Освоб. Труда, зб. III, стор. 334.

5) В. Засуліч: »Вольное Слово і еміґрація«, Современник, кн. 6, 1913.

оповідання цікавою лекцією, яка йому дісталася. Шувалову, з нагоди закриття »охрани«, було наказано »захворіти«. Він не показувався в товаристві, оселився за містом і взявся за студії не то хемії, не то фізики. А вчителем до нього дістався, за рекомендацією свого професора, наш оповідач.

»Спочатку — пише Засуліч — його ученик справді займався студіями, а потім, познайомившись ближче, став проводити все більше й більше часу в розмовах. Гість переказував щось і про те, як »охрана« хотіла добитися конституції... Одного разу під час лекції Шувалов одержав листа. Тут же прочитав його і заговорив із його приводу. Лист від Драгоманова, він просить доказів, а самі подумайте, які тут можуть бути докази? Зустрівся я на одному обіді з Судєйкіном; він, як звичайно, почав розповідати щось із своєї практики. Дещо з його оповідань я листовно передав Драгоманову, а він розповів емігрантам, які тепер вимагають від нього доказів«.

Далі Засуліч пише: »Я постаралася вияснити час одержання листа. Він збігався з нашою останньою розмовою з Драгомановом, але нічого мені вияснити не пощастило. Чи повідомляв Шувалов Драгоманова, звідки одержує він свої відомості? Чи вірив він у їх правдивість? Нічого цього мій співрозмовник не знав, але сказав, що, на його думку, Шувалов не був здібний на підлість. Проте роля Судєйкіна тут ясна. Він зручно підсовував дружинникам усілякого роду вигадані вісті та »документи«, які могли пошкодити революціонерам. Судєйкін знав чи думав, — у чім і не помилявся, — що його співрозмовник мав зв'язки з Драгомановом і може передати останньому одержані від Судєйкіна »новини« з революційного світу, а Драгоманов їх надрукує або передасть еміґрантам«.

Із споминів Міхайловского (Соч. X, 53, про Фіґнер та з листа Фрайденберґа до Богучарського, Сов., 6, 1913) можемо встановити особу »корепетитора« Шувалова — це знаний пізніше учений фізик М. Ю. Ґольдштайн.

Отже, в деяких випадках і Павел Петрович Шувалов, і Михайло Петрович Драгоманов були слухняними фіґурками у ляльковому театрі жандарма Судєйкіна.

VIII. ЕФІЯЛЬТ В УКРАЇНСЬКИХ ТЕРМОПІЛАХ

Короленко, мабуть, мав вельми неспокійне сумління, бо у своїй автобіографії, знаній »Історії мого сучасника«, з вичерпуючою повнотою стежить за тим шляхом, який привів його до національної зради. Дуже повчальна і типова історія про те, як маленький школярик блукає в темних нетрях несвідомості та як це блукання раптом кінчається, як тільки натрапив він на широку стежку до московської літератури, яка привела його і до московської національної свідомости. З усіх численних нотаток Короленка беремо одну кінцеву, завершуючу, в якій він подає опис, як кінчилося його блукання, його довге вагання. Коли він, нарешті, став постійним споживачем московської літератури, про що пише сам:

»Я знайшов свою батьківщину, і цією батьківщиною стала перш за все московська література. І пізніше ще не раз хвилі українського національного романтизму проносилися над душею, як тіні хмар проносяться над

ланами. Але в душу вже значно рясніше западав засів вражень московської поступової думки, не тому, звичайно, що вона була московська, а тому, що вона вияснювала багато такого, чого інші навіть недоторкалися. І коли згодом я свідомо знайшов свою батьківщину, то це була вже не Польща, не Україна, не Волинь, — а велика область московської думки і московської літератури, область, де панували Пушкіни, Лермонтови, Бєлінські, Добролюбови, Гоголі, Турґенєви, Некрасови, Салтикови... Ця область цілковито полонила мою »різноплемінну« душу саме тому, що вона погоджувала і розв'язувала душевні конфлікти, не вимагаючи ані ворожнечі, ані замахів, ані зречень, а все охоплювала широкими формулами »вселюдської толеранції і свободи«[6].

Чи не нагадує це нам типово москвофільський гимн принадам московської літератури у Драгоманова: »Москалі віддавна мали собі державу дужу, нікому непіддану, й ніким незагрожену, в них не мало ґрунту хворобливе націоналъство. Через те письменство російське стало здоровше, ніж другі слов'янські, бо зразу приступило до того, щоб обговорювати справи людського життя не з тим заміром, щоб сказати якусь національну думку, показати свою російську вдачу, а щоб дійти до правди«[7].

Зрештою, добра вам »вселюдська толеранція і свобода« (Короленко) та пушкінське »Смірісь Кавказ, ідьот Єрмолов«. А поруч із цим численні твори того самого Пушкіна і Лермонтова, що оспівують підкорення Кавказу, не згадуючи вже »Полтави« Пушкіна та численних протиукраїнських вибриків Турґенєва, Достоєвського й інших.

Тогочасні українці дбали про те, щоб вияснити ворожість до нас та зайвість московської літератури. Федькович, Кониський і, особливо часто, Нечуй-Левицький виступали проти неї. Але тут на сторожі поширення впливів московської літератури став Драгоманов, що на полі її захисту від найменшої оборонної української акції спротиву проявив чималу запеклість, вінцем якої були його »Чудацькі думки« про українську національну справу.

1888-го року один еспанський літератор, прізвище якого ми вже згадували (П. Генеро), дав неґативний осуд московській літературі. За посередництвом проф. Володимира Антоновича, цей голос з Еспанії про безвартісність архітворів московської літератури ми вже наводили. Згадаємо ще деякі його вислови: »Російські письменники не дбають про поширення ідеї — вони тільки видумують характери; їм байдуже, коли їхні герої вийдуть хоч би вульґарними. Мета їх тільки в тому, щоб змалювати своїх героїв у найчистішім вигляді, дати якнайбільш дріб'язкове та докладне звідомлення про ці хворобливі, поламані істоти«.

Зразком героїв цієї літератури, істот нездатних до життя, млявих і кволих, істот, що не мають навіть сили вплинути на другорядні чинники, а навпаки — зовсім від них залежать, цей еспанський критик уважає, між іншим, Турґенєвських і, очевидно дуже дорогих Драгоманову типів,

---

6) »Русское Богатство«, Петербурґ, 1908, февраль, кн. 2.
7) »Чудацькі думки«, Відень, 1915, стор. 60.

Лаврецького, Літвінова, Бабуріна. Такий брак пошани до улюбленого Турґенєва спонукав Драгоманова осідлати свого росінанта і вирушити на бій з ворогами московської літератури, щоб розвіяти загрозу для її престижу, а тим самим і для престижу самої Москви на Україні.

Наслідком статті Туриста-Антоновича про неґативну оцінку еспанського критика московської розкладової літератури було те, що Драгоманов поквапився змайструвати свої »Чудацькі думки«.

Ясна річ, що Драгоманов зрадив би самого себе, коли б не вирушив із цілим апаратом своєї москвофільської псевдонаукової аґітаційної пропаґанди для оборони ображеної і загроженої величности московської літератури. Про це він сам, з робленою добродушністю і наївністю, розповідає на сторінках свого архітвору:

»Пригода була така, що важко було промовчати: Бачите, якийсь землячок, назвавшись Турист (себто Подорожній), надрукував у »Правді« про те, як один еспанський писач ганьбив російське письменство. Кажу: мов би то з Еспанії, бо в тому дописі таке пороблено з еспанськими словами, якого не зробить ніхто, хто навіть два дні походить по вулицях еспанського містечка. Дописувач просто витяг кілька уступів із старого еспанського письменника, які були переказані в однім російськім же виданні, та й послужився тими витягами, щоб відбити в наших русинів охоту читати російські книжки. (Вже один такий захід скільки вартий!). Подивіться, мовляв, що каже про ці книжки такий освічений чоловік, та й покиньте читати писання таких з натури нікчемних людей, як росіяни«[8].

Драгоманов у своїх власних працях про народну творчість був примушений посилатись на розвідки цього самого зневаженого ним еспанського писача ("La Mort et le diable daus les croyauces populaires," Paris, 1890). Це був знаний і шанований вчений, до того ж мало не десять років молодший від самого Драгоманова. Отже цілком брехливо Драгоманов назвав його »старим«, маючи на увазі показати його бідолашним читачам, із звичайною драгоманівською чисто ярмарковою брутальністю, як людину стару, отже, розумійте самі, з перестарілими поглядами.

Досі не відомо також, щоб сам Драгоманов колись тинявся по вулицях еспанських містечок. А щодо Туриста-Антоновича, знаємо, що він бував на світових антропологічних конґресах в Мадріді і Лісбоні. Для порозуміння з еспанцями він користувався своїм визначним знанням латини і французької мови. В Кастілії йому казали, що він певно походить з Андалюзії, а в Андалюзії казали, що він, певно, кастілець. Але в самій Еспанії тих часів знання кастільської мови не було ще загально поширене і кожна провінція говорила по-своєму. Нарешті, часопис, у якому була вміщена неприємна для Драгоманова стаття — »Ель Ліберал« — приходив поштою з Мадріду до книгозбірні в Києві, якою звичайно користувався Антонович.

В інтересі оборони »великої московської літератури« винахідник знаного гасла »чиста справа потребує чистих рук«, Драгоманов, у двох лише початкових рядках своїх »Думок« вживає виключно брудних наклепницьких ходів та засобів, не згадуючи вже про лайку.

---

[8]) »Чудацькі думки«, Відень, 1915, стор. 59.

А скінчивши свою працю над цими »Чудацькими думками«, Драгоманов писав своїй сестрі Олені Пчілці 23 квітня 1891 року:

»Може, знайдеться хоч три душі на Україні, які зрозуміють, що ті статті подиктовані не москвофільством, а найщирішим бажанням успіху українству через звільнення його від рутини, спорідненої з московським слов'янофільством. Крім того розраховую, що розділи, де оглядаю історію »обрусєнія« в Західній Європі (Рим — Англія — Франція — Болгарія — пореволюційна Франція — германізація) у нашім випадку дадуть нашій дуже необізнаній публіці факти, про які вона і непідозрівала, і поможуть поставити питання про наше »обрусснія« на твердий ґрунт, перенести з ліричних віршів на наукову прозу... Зрештою, най довершиться воля Аллаха, а свій обов'язок... (я) виконав«[9].

Своє ж власне москвофільство автор »Чудацьких думок« все ж інколи визнавав, хоч і змальовував його в таких випадках барвами суто невинними, нешкідливими, і висловами не менше суто академічними:

»Вся наша прихильність до Москви суб'єктивно національна зводиться на те, що ми радо читаємо Пушкіна, Гоголя, Турґенєва і т. п., так майже таких »москвофілів« тепер чимало і між французами, англічанами і т. п. А об'єктивно — політична прихильність наша до Москви зводиться лише на те, що ми, не бачачи ніяких серйозних підстав для українського державного сепаратизму в Росії, шукаємо виходу для українського автономізму спільно з освіченими великоросами«[10].

Проте Драгоманов, хоч і дуже високо оцінював свої наміри, був лише напівсвідомий значення своєї, як він сам висловлюється, місії. Він все ж не розумів до кінця тієї ролі, яку він так завзято ціле своє життя відгравав.

Прикладом вражаючої сліпоти й нечутливости Драгоманова може служити випадок, про який він сам розповідає: »... Недавно помагав я одному португальцеві перекладати Пушкіна. Потім ми перейшли на Шевченка й стали, між іншим, читати: »Мені однаково, чи буду...« Все йшло добре, а як дійшли до —

»Та не однаково мені,
Як Україну злії люди
Присплять, лукаві, і в огні
Її окраденую збудять«

— то я ніяк не міг відповісти португальцеві, коли він питав мене: В якому огні? Нащо будуть будити Україну ті злі люди, які її присплять і, певно, ті ж самі й окрадуть«[11].

Ціле своє життя так дбайливо, так солоденько присипляти Україну перед самою пащею московського смока, окрадати її з решти свідомости небезпеки такого приємного сусідства і... раптом не впізнати самого себе в цих пророчих рядках Шевченка...

---

9) Авраменко: »З Гадяцького архіву Драгоманових«, Зап. Істор. Філол. Відділу ВУАН, т. XVIII. З листа до О. Пчілки 23. V. 1891.
10) »Листи на Наддніпрянщину«, Відень, 1915, стор. 82.
11) »Зоря«, Львів, 1889, стор. 291.

Перед самою першою світовою війною, 1913 року, один рецензент чергового видання »Чудацьких Думок« написав у вельми відповідальнім українськім науково-педагогічнім виданні такі речі, які яскраво показують нам, як драгоманівський »чудацький« обскурантизм (запамороченість) знищив українську інтеліґенцію, зачаровану псевдонауковими машкарами цього Мефістофеля — наївну й довірливу Ґретхен, відібрав їй цілковито зір і навіть очі:

»Нарешті російські українці придбали таку коштовну книжку, як »Чудацькі Думки« про українську національну справу... Драгоманов із властивою йому ясністю думки викриває помилки тогочасного українства, як, напр., ворожі відносини до московського письменства, викриває безпідставність »москвоїдства«, бо воно не має за себе історичного резону... Великі знання Драгоманова по історії допомагають йому підпирати свої твердження історичними прикладами, що надає його тезам певну ґрунтовність наукового дослідника. Глибінь думок, свіжість їх і для сучасного стану українства варті уваги з боку тих, які хочуть мати незасліплений ніякими тенденціями погляд на українство... Здається, іншого побажання, як найширшого розповсюдження цій книзі не можна висловити, а приступність ціни забезпечує (їй) широкий успіх. Симпатичному видавництву »Криниця« треба побажати, щоб воно не обмежилось цією книжкою з багатої спадщини Драгоманова, а — підбадьорене успіхом — видало серію таких книжечок із публіцистичних праць славного українського публіциста«[12].

На превеликий жаль, глибоко помилився Конiський, пишучи 15 квітня 1895 року до знаного етнографа Дикарева, що »гуканням, гавканням і тією колотнечею, яку провадить Драгоманов із своєю компанією, нічого не вдієш«[13]. Українська маломістечкова Ґретхен була саме дуже вразлива на гукання і гавкання »блискучого европейця й великого вченого«, коротко — непоборного »ґвардіонця« з Женеви. Всі ті маґнетичні фокуси Драгоманова приймали в нас впродовж довгих десятиліть за найвищу ознаку »науковости«, »об'єктивности« і чого хочете ще »ідеально-прекрасного«, »вселюдського«, »щиро-гуманного« і т. п. Москаль-чарівник із Женеви дуже добре розраховував на силу своїх »наукових« чарів. На довгі десятиліття він став паном над думками і серцями української нібито освіченої верстви.

»Нас люто, хижо обманули«, довелося писати Маланюкові у десятиріччя по подіях у своїм »Посланії«. Довелось справу, відсунену успіхами москволюбної пропаґанди Драгоманова, розпочинати наново. Небіжчик Хвильовий береться наново починати те, що 1888 року почав був Турист-Антонович... Під гукання, гавкання й колотнечу цілих зграй оборонців московської літератури, культури і т. п. московських святощів на Україні[14]...

Памфлети Драгоманова (»Листи« і »Думки«), як і ціла його діяльність, що, на жаль, не спіткала систематичного організованого спротиву з україн-

---

12) »Світло«, педагогічний журнал, Київ, 1913, жовтень, стор. 74-75. З рецензії Ол. Вл-ко.
13) Зап. НТШ, т. 150, стор. 384.
14) М. Хвильовий: »Україна чи Малоросія?«

ського боку, відограли ролю поважного національно-політичного асиміляційного москалізуючого чинника. Вся отруйність його руйнуючих намагань була прихована в захиснім назверх нібито щиро-українськім забарвленні його пропаґанди. Чимало людей правильно в цьому розбиралися, але, як то кажуть, нічого собі з того не робили. Найбільше видасть хтось час від часу справедливу в ґрунті речі оцінку ролі ідей та діяльности Драгоманова, але ця оцінка загубиться десь непомітно на сторінках неперіодичної преси, залишаючись без широкого розголосу і відгомону. Більшість безнадійно блукала в темних нетрях лісу, до якого запровадив їх Драгоманов.

Наприклад, Володимир Левинський у брошурі »Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині« (Київ, 1914, стор. 27, 28), пише цілком переконано, але й цілком помилково, що Драгоманов був »приклонником політичної самостійности українського народу«, і одразу ж по тім додає цілком правильне твердження, що »конкретно, він (Драгоманов), як українець, був російським державником«.

Отже, одне з двох: або прихильник самостійности України, або російський державник. Сполучити ці дві речі неможливо. Але ця помилка Левинського, що не може збагнути такої простої речі, вельми показова, як клясичний наслідок чи прояв »туману«, що його створив Драгоманов у мізках своїх прихильників.

Знаний україножер і москвофіл В. В. Шульґін, редактор ганебної слави »Кієвляніна« (1907-1919 рр.), у своїй книзі про »фантастичну« (за згодою Че-Ка та Дзєржинського) подорож до СССР, красномовно передає, як його безмежно обурило те, що один московський купчик та одна жидівка, з якими він разом їхав потягом з Києва до Москви, з насолодою смакували його ж таки старі шульґінівські заяложені анекдоти, які вперше були зфабриковані в редакції »Кієвляніна« і побачили світло на сторінках цієї самої »бутербродної« шмати ще 1917 року:

»Ні, дозвольте, — зауважив купець, — що це за мова? Самопер попер до мордописні... Жидівка переконано розреготалася... Мені стало прикро. Цей самий самопер, що попер до якоїсь, ніколи не бувшої мордописні... Але жидівка переконано реготала. Це намулило нам вуха вже в 17-ім році. А вони все ще його тнуть. І вони стали вдвох із купчиком знущатися, наводячи цитати самоперно-мордописного стилю з української мови. Мені дуже хотілося встрягти й сказати їм, що не так треба боротися з українством, що це способи »кацапсько-жидівські«, які до пуття не доведуть, а що з українством треба боротися по-малоросійськи«[15].

Драгоманов значно раніше від Шульґіна знайшов не кацапсько-жидівські, а інші методи поборювання українства.

Тричі нещасливий для майбутнього України був той день, коли »космополіт« Драгоманов, що зацікавився нарешті українством у зв'язку з »виданням книжок для народу«, причвалав до брами київської Української Громади, і коли ця Громада прийняла його до складу свого без вагань і без надуми...

---

15) В. Шульґін: »Три столыци«, Берлін, 1927, стор. 247-249.

IX. ПОНУРА ЗУСТРІЧ

У посмертній Драгоманівській спадщині був один твір, якому не можна відмовити певної пробойовости і національної доцільности. Маємо на увазі »Пропащий час«. Але справа в тому, що за свого життя Драгоманов цього твору не оголошував, хоч він і був написаний ще наприкінці 70-их років, отже мало не двадцять років до смерти автора. Тяжко сказати при теперішнім стані відомостей про історію постання цього незвичного для Драгоманова твору, чому він був написаний і чому не був оголошений. Одначе судячи по всьому постає враження, що Драгоманов писав цей твір неохоче, на чужу вимогу; очевидна річ, на вимогу »Старої Громади«, яка нещасливим збігом обставин послала цього москвофіла своїм висланцем до Европи. Судячи по спогадах Ірини Антонович, центральна, пануюча група »Старої Громади« мала ідеї незвичайно далекі від драгоманівського розгардіяшу:

»Нарешті була й третя група, що її репрезентував батько. Вона менше звертала увагу на поширення соц.-політичних ідей; не приваблювала її й соц.-революційна боротьба з царським урядом, що розпочиналася у зв'язку з тодішнім суворим режимом у Росії, з одного боку, а з другого — з надіями на підвищений настрій більш поступового ліберального й демократичного громадянства у зв'язку з сербсько-герцеґовінським повстанням. На її погляд, закордонний орган мусів широко освітлювати і науково обґрунтовувати українську справу, а також показати перед західньо-европейським громадянством дійсний стан речей, що утворився за період московської окупації«[16].

І. Франко на цю справу дивився так:

»Відносини Драгоманова до Київської Громади історик мусить оцінювати не зовсім так, як це оцінює сам Драгоманов. Досить буде згадати ту працю, задля якої він головно виїхав як делеґат Громади за границю: видавання українського журналу. Що, власне, журнал, видаваний українською мовою на рівні европейських, бажала мати Громада, це я знаю з уст цього делеґата, що приїздив зимою 1876 року до Львова і телеграфічно запитував звідси Драгоманова: "Was ist met dem Journal?". А що ж зробив Драгоманов із того журналу? Видавництво »Громаду«, ряд альманахів, цінного, хоч досить одностороннього змісту, але власне щодо форми редаґованих монструально, видаваних без ладу, заповнених довжелезними й іноді досить механічно зліпленими статтями самого Драгоманова (до таких зліпків треба зачислити статтю про школи та фейлетонове балакання на майже 200 сторінках друку п. зв. »Україна і центри«). Та це не все. В переднім слові до »Громади« Драгоманов, під враженням кружка свіжих знайомих анархістів-федералістів у Женеві, підпустив на власну руку їх програмові ідеї також у програму »Громади« і цим певно не причинився до скріплення зв'язків громади та й усього українського загалу з собою«[17].

---

16) Ірина Антонович: »Спогади про Драгоманова«, Україна, 1926, IV. стор. 128.

17) З передмови Франка до І-го тому Листів, стор. 10.

Як пише Ірина Антоновичівна у спогадах про подорож Антоновича до Драгоманова в Женеву 1881 року, справа виглядала так (в залізничному возі з Ліону до Женеви):

»В дорозі батько говорив зі мною мало, навпаки, ввесь час палив цигарки, а це була погана ознака, бо палив він тільки тоді, коли нервувався; так їхали ми годин сім-вісім. Я вже виразно помітила, що батько дедалі, то все дужче починає хвилюватись... Зустріч теж була не з веселих; Драгоманів був дуже вражений: приїзд наш справив на нього велике враження. Побачивши нас, він зупинився, обличчя йому витяглось і зблідло; щоб не втратити рівноваги, він на хвилинку сів. Батько також почував себе не ліпше«[18].

Те, як відбулась ця зустріч Антоновича з Драгомановом за кордоном показує, що це була зустріч двох прихованих ворогів, а не приятелів і спільників. Ледве чи і хвилювання Антоновича під час подорожі до Женеви може бути вповні пояснене небезпекою, яка могла грозити йому з боку агентів московського уряду. Антонович мав занадто українську вдачу, щоб поважно нервуватися від таких припущень чи можливостей. Певніше, що цілий комплекс фатальних непорозумінь між »Старою Громадою« і Драгомановом і та фатальна обставина, що редактором видань »Громади« за кордоном опинився саме цей двозначний і дводушний Драгоманов, мусіли так незвичайно хвилювати й мучити Антоновича.

(Далі буде)

18) »Побачення в Женеві«, січень 1881.

Лариса МУРОВИЧ

СЛОВА НЕ БАГАТОМОВНІ

Хоч би черпати життя
Любив ти відрами повними,
Яви свої почуття
Словами не багатомовними.

Вони бо сила вина,
По вінця — в чарці — налитого,
Хмільніші у краплі дна,
Напою все недопитого.

Найкращий уривний звук
Визнання, що мов закінчене,
А ласкою щедрих рук
Із зіркою в небі вінчане.

Його ж я глибокий зміст,
Затемнений навіть хмарами,
(О, дай мені, Боже, хист!)
Відчую за їх котарами.

1962

Д-р Василь ЛУЦІВ

ЛЕҐЕНДАРНИЙ НАЩАДОК РОДУ БРЮХОВЕЦЬКИХ

(МИХАЙЛО ЧАЙКА-ЧАЙКОВСЬКИЙ — САДИК-ПАША)

(Продовження, 2)

V. ЧАЙКОВСЬКИЙ ЯК МЕХМЕД САДИК-ПАША І ЙОГО ДАЛЬША ДОЛЯ

Високі турецькі достойники прийняли перехід Чайковського на мусульманство з великим задоволенням. Обдарували його ґрішми, золотим годинником та іншими дарунками. Але затривожились поляки. Замойський написав Чайковському листа, дорікаючи йому, що через нього турки можуть припинити фінансову допомогу польському представництву. Обурений Чайковський дав полякам свій дарунок від султана — сто тисяч піястрів. Султан, довідавшись про це, наказав призначити Чайковському досмертну пенсію по 5 тисяч піястрів місячно та купити для нього хутір біля Стамбула.

Правда, що легко прийшло, легко й пішло. Одного дня опівночі дім Чайковського загорівся і за півгодини вогонь знищив його маєток. Чайковський, тепер Садик-паша, пише у своїх споминах:

»Страти були колосальні; всі мої документи, вся політична кореспонденція, мій щоденник подорожей по Туреччині, документи до історії Запоріжжя і козаків Гната Некрасова, опис Добруджі, рукописи повістей із життя козаків у Туреччині — все згоріло в огні«[15].

Саме в той час назрівали важливі події. Московщина зірвала дипломатичні зв'язки з турецькою портою і Чайковського покликано до Стамбулу. Він передав султанові Абдул-Меджеді листа, в якому твердив, що запорожці були реґулярним військом Річпосполитої і короля польського (?), а перейшовши в Туреччину служили високій порті. Хоч частина з них повернулась з от. Гладким у Московщину, але решта козаків залишилась. Їх не ліквідовано, з них можна організувати прекрасний відділ кінноти, що вплине на всіх українських та інших козаків, які також приєднаються до спільної справи. Цю ідею Садика-паші прийнято і йому доручено організувати козацькі відділи. Він одержав титул міріміра-паші, себто такий, який мав кошовий війська запорозького, перейшовши в Туреччину.

Садик-паша (Чайковський) виявив велику енергію. Кінноту організував за зразком кінноти Карла Ружицького; виготовлено військові однострої і запроваджено, як він каже, команду українською мовою. Чайковський запропонував прийняти також польських старшин — Хшановського, Ружицького, Замойського і Вистроновського та декількох старшин нижчої ранґи. Цю пропозицію прийнято, а його самого підвищено до ранґи паші, як організатора козацтва в цілій Туреччині. До помочі йому призначено Мехмед-бея (Любарадського) і адьютанта Махмуда-аґу (Муху).

---

15) Там же, т. 95, стор. 684.

Організування добровільців, що збиралися в Стамбулі, Чайковський доручив майорові К. Пшевлоцкому; майора Воронича вислав вербувати добровільців у Добруджу, а капітана Вержбіцкого — в Андріянопіль. У Стамбулі зформовано першу сотню під командуванням К. Пйотровского і третю сотню під командуванням Каєтана Ходильського-Остої. Надія на Францію завела — звідси добровільців не було. Замойський підтвердив одержання грошей на висилку старшин, радив ще поторгуватися, щоб турки дали більше, але старшин не прислав. Одні не приїхали тому, що, як напр., Хшановський, ворогували з Замойським, інші, як напр., Ружицький, тому, що їм не дозволив Товянський. Щоправда, приїхав Замойський, а з ним горстка польських офіцерів, але вони відразу стали в опозицію до Чайковського, бо він, нібито, явно чи приховано, підривав авторитет Замойського. Чайковський пише, що Польща не виграла під час турецько-московської війни тільки тому, що Замойському бракувало політичного змислу. Він займався інтриґами, а більшість поляків на службі султана, Англії і західніх союзників Туреччини, була занархізована і не виявляла жодного патріотизму.

Під час турецько-московської війни Чайковський із своїми козаками зайняв для Туреччини Румунію, яку згодом передано Австрії, вславився в боях 1853 року і був кількакратно відзначений султаном. Але йому не пощастило дістатися з козацькими відділами на Україну, бо його намірам перешкоджала не тільки Австрія, а навіть і його однодумці з партії Чарторийського, особливо Замойський, не згадуючи про політичних противників Чарторийського, які робили все наперекір, щоб перешкодити відновленню Річпосполитої під його володінням.

Другий козацький полк, за порадою Чайковського, передано під команду інтриґана й самолюба Замойського. Із споминів Чайковського видно, що в цій війні єдині козаки та інші слов'янські учасники цього полку були дійсно передовим військом. Але в полку Замойського панували безладдя, надужиття і безідейність.

Не зважаючи на те, що сам Чайковський вірно служив польській справі, в польських колах проти нього випускали різні пасквілі. Про це він пише сам так: »Стамбул у цей час був переповнений поляками, що з запалом обговорювали різні політичні проблеми, сидячи в стамбульських кавярнях. Всі вони були проти моїх козаків і говорили: ради чого ті осли б'ються? Карло Бржозовський написав якусь брошуру чи вірші проти козаків, якої я не читав; але кажуть, що він страшно їх ганив і лаяв. Мільковський написав прозою і віршами, що козак Садик гірше останнього калмика і башкира; якийсь Ширманський написав сатиру на нагай полковника Кіркора, перед яким перестерігав молодь; Калінка і Йордан під'юджували клюби і комітети проти бідних козаків. — Ради чого ті чорти теліпаються на своїх конях, казали вони, як ми сидимо тут спокійно, добре їмо і п'ємо та в карти граємо; треба ж обіграти молодь, що вибирається в похід: людина без грошей те, що пташка без крилець — нікуди не полетить; краще нехай вони залишуться з нами«[16].

16) Там же, т. 102, стор. 230-231.

Московсько-турецька війна закінчилася замиренням, у якому не згадувалось ні про Польщу, ні про польське питання. Генерал Хжаніцкий, що особисто не дуже-то любив Чайковського, казав, що в тій війні єдиний Чайковський з честю носив польське ім'я і не забував про польську справу в Делі-Орман, Бургасі та на берегах Прута. Розчарований Чайковський хотів їхати на хутір і доживати свого віку, але його приятель Решід-паша намовив його залишитися далі на султанській службі. Чайковський зготував плян бойової акції на Кавказі, але цього задуму не зреалізовано. Потім задумав поширити козацькі поселення над гирлом Дунаю, але західні дипломати і його польські противники не допустили й до цього, не зважаючи на те, що султан був затвердив проєкт і назначив Чайковського румелійським бейлер-беєм. Його політичні однодумці з готелю »Лямберт« намовили згадуваного вже некрасівця Осипа Гончара, що був заступником Садика-паші, просити султана, щоб той звільнив козаків з військової служби і перевів їх у райю, себто в становище підданців не мохаммеданської віри, в якому були болгари, вірмени і жиди. Справа ця тягнулась декілька років і вкінці була вирішена згідно з бажанням підбунтованого поляками Гончара. Обманені козаки накинулись на Гончара і за козацьким звичаєм »скроїли« йому спину киями. А поляки раділи своїм успіхом і, як пише Садик-паша, святкували перемогу над »козацькою гідрою«:

»В той час я був на грецькому кордоні, але й до мене доходили вістки, що поляки незвичайно тим раділи і прозою та віршами виписували, що здобули перемогу над козацькою гідрою і над новим Богданом Хмельницьким«[17].

Козацькі полки Садика-паші мали далі пошану як у султана, так і в його кращих достойників. Чайковський дбав про своє військо і навіть заснував старшинську школу. Треба було великого дипломатичного хисту, щоб утримати козацькі полки, бо ситуація могла змінитися в їх некористь. Це було після нового польського повстання 1863 року. Деякі втікачі, що появились у Туреччині, почали вербувати старшин і козаків іти в Польщу на поміч уже вигаслому в той час повстанню. Тоді Чайковський заявив, що він проти всіляких таємних аґітацій, проклямацій і змов. »Дійте одкрито — сказав він, — а я зі свого боку зроблю все можливе. Хочете старшин і жовнірів, нехай добровільці зголосяться до мене, а я дам їм відповідний відпуск і вони дістануть пашпорти«. Частина старшин і козаків зголосилась, мала частина здезертувала, а ті, що підготовляли змову — уступили і справа козацького війська була врятована.

Національне відродження болгарів і південних слов'ян також вплинуло на скріплення козацьких полків, бо сини найкращих слов'янських родів вступали в козацьке військо. Чайковський пише:

»Всі вони були молодці на вибір; приємно було послухати як болгари та інші слов'яни виспівували козацьких пісень; одні гуляли тропака, інші — били в бубни, а ще інші — витанцьовували оберташа«[18].

Про »діяльність« польських еміґрантів у Туреччині свідчить ще один, поданий Чайковським факт. Він розповідає у своїх споминах про те, як

[17]) Там же, т. 102, стор. 696.
[18]) Там же, т. 104, стор. 231.

аґент князя Чарторийського, Владислав Йордан, порадив Алі-паші звернутися до барона Окші (Ожеховського) в справі підпільного в той час товариства молодотурків. Окша, з допомогою одного свого товариша, викрав у бея Субі-ефенді таємні документи про це товариство і передав їх у руки влади. Наслідок був такий, що багато турецьких патріотів потерпіло — одні погинули в тюрмі, а інші опинились на вигнанні.

Під час болгарсько-албансько-грецького повстання Чайковському з його козаками доручено охороняти від повстанців Андріянопільський вілайєт і Балкани, від Шипки до Чорного моря. Молодший син Чайковського Владислав (Музафар-бей) був у той час султанським адьютантом, а старший — Адам (Тімур-бей) був з батьком і вславився тим, що з своєю козацькою сотнею схопив розбійницьку шайку знаного ватажка Кучу-Оглу. Проте завдання Чайковського здушувати повстання поневолених народів було для нього і його козаків — ганебне.

Ривалізація Чайковського з Замойським продовжувалась. Секретар Замойського Калінка писав у листі, що »у Варну переводиться всяка сволоч із чужинецького леґіону, що тягається по вулицях Стамбулу і, може, придасться козакам«[19]. Треба додати, що такі кпини поляків над власними братами були наслідком того, що леґіонери погодилися служити під старими запорозькими знаменами, що їх саме забрав козак Давид із патріярхії в Царгороді.

Чужинці, турки та інші, захоплювалися козацьким військом. Принц Наполеон, слухаючи розповідей Чайковського про козацьке військо, жалував, що нічого про нього не знав. Хто зна, чи й доля польського повстання не була б інша. »Я теж поїхав би з козаками на Дніпр, казав він. Щоправда, Адам Міцкевіч розказував про вас і козаків дуже прихильно, але інші поляки казали мені: »Міцкевіч поет, він під впливами Михайла Чайковського, що також пише; вони самі собі творять епопею«[20].

Противники Чайковського боялися його порозуміння з графом Квасерієм Браніцким, кажучи, що коли Чайковський приєднав на бік козацтва Адама Міцкевіча, то й Браніцкого може приєднати. Деякі статті капітана Ришарда Бервінського в »Дзєнніку Познанськім« вихвалювали козацьке військо Чайковського і затривожили царський уряд. Царський посол князь Ґорчаков вимагав у високої порти вияснення. Ця нота дуже затривожила турецького міністра закордонних справ Алі-пашу, але вияснення Чайковського, яке він дав перекладачеві московського посольства в Туреччині полк. Богуславському, а також вияснення листовне — справу цю затушкували.

Були й інші напади на Чайковського і його військо. У французькій, видаваній у Константинополі, газеті "Courier d'Orient", почались різні цькування на козацьке військо. Старший син Чайковського, Адам, став в обороні козацтва, а поляки відповіли вуличною статтею.

Щоб компромітувати Чайковського і його козацьке військо, поляки вживали різних засобів. Аґенти Чарторийського — Окша, Йордан і Карскі — висилали свої статті до різних англійських і німецьких газет, особливо

[19]) Там же, т. 104, стор. 734.
[20]) Там же, т. 104, стор. 736.

до »Таймс-а«, називаючи козаків ворогами християнської віри, мусулманськими шпигунами тощо. Поляки нацькували проти Чайковського навіть сина Адама Міцкєвіча, Владислава, який, видаючи твори батька, пропустив все те, що було про Чайковського і його козаків.

А вже найбільшою інтриґою ворожого табору був придуманий »дипломатичний« донос. Чайковського оскаржено, що в його козацькому війську дається команду тільки по-українськи і по-польськи, а турецьку заборонено. Турецький уряд зареаґував на це, а Чайковський подався у відставку. Тут треба додати, що навіть молодший син Чайковського, як він пише, діяв проти нього.

VI. ЧАЙКОВСЬКИЙ ПІСЛЯ ВІДХОДУ З КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА

Покинувши військо, Чайковський знову взявся до літературної праці. Тоді він написав повість »Болгарія«, свої спомини тощо. Його старший син, що також покинув козаків, повернувся за згодою царя в Московщину і вступив на службу в московському війську. Мабуть уже тоді Чайковський мав зв'язки з московським консулем у Туреччині, бо у своїх споминах пише: »Якщо б мені милосердний Господь у своїх незбагнутих шляхах дозволив зложити кості на вічний упокій в землі моїх предків, на моїй улюбленій Україні, то я вернувся б на батьківщину, віддавши себе беззастережно на волю царя«[21].

На цьому закінчуються спомини Чайки-Чайковського—Садика-паші, а для доповнення його життя будемо користуватися його записками та іншими працями. Треба сказати, що вже смерть його другої жінки — Людовики Снядецкої (симпатії Ю. Словацького) 1865 року, остаточно заломила його. Він залишився сам без друга і дорадника, бо навіть його молодший син і дочка займалися інтриґами проти нього. Чайковський тратить віру в польсько-українську справу. Ставлення турків до нього погіршується, а він, подавшись у відставку, починає зближуватися до московської амбасади, до амбасадора Іґнатєва. Іншими словами, він зраджує свої життєві ідеали і переходить до своїх найгірших політичних ворогів — москалів. Мабуть у той час він піддержує антитурецький рух серед слов'ян і своїм старечим, здитинілим розумом плянує всеслов'янську єдність під проводом загарбницької і зрадливої Москви.

Висміяний і недоцінений поляками, розчарований своїми політичними концепціями і осамітнений після смерти дружини, він старається за посередництвом амбасадора Іґнатєва одержати від царя дозвіл на повернення в Україну. Врешті, в товаристві молодої грекині, Ірини Теоскольо, яку в пашпорті записує як свою дружину, та свого адьютанта Морозовича — він повертається до Києва.

В 1873 році публікує в польській пресі свою декларацію — закликаючи (зрештою, безуспішно) польських еміґрантів повертатися на батьківщину під скіптр Олександра II-го. Тоді йому було вже біля 70 років. Цар, у нагороду за ренеґатство, подарував йому певну суму рублів і він купив собі село Бірки біля Козельця на Лівобережній Україні. Тут осів із своєю

[21]) Там же, т. 119, стор. 641.

грекинею, народженою »дочкою« і своїм адьютантом Морозовичем. Сам цар посередньо був хресним батьком »його дочки«, яка, як твердять, не була його дитиною. Молода дружина зраджувала Чайковського і знущалась над ним, що примусило його покинути власний дім. Тим часом вибухла московсько-турецька війна і султан намовляв Чайковського повернутися в Туреччину, але він відмовився.

Останні роки свого життя Чайковський провів у злиднях, живучи в селянській хаті в селі Пархимів. По смерті його вірного друга Морозовича, він вернувся в Бірки, і тут, помучившись ще трохи, сам відібрав собі життя пострілом з пістолі. Це сталося 4-го січня 1886 року. Про своє самогубство він наперед телеграфічно повідомив варшавську пресу[22].

Чайковський велів себе поховати не в Бірках, а в Пархимові біля свого вірного адьютанта Морозовича.

VII. ЧАЙКА-ЧАЙКОВСЬКИЙ У НАСВІТЛЕННІ ІНШИХ ДОСЛІДНИКІВ

Поданий опис життя і діяльности Чайковського вимагає ще доповнення поглядами інших дослідників та аналізи його життя, його політичних ідей і творчости. Для всебічного насвітлення подамо характеристику Чайковського на основі писань його прихильників і противників, людей об'єктивних і суб'єктивних.

Адам Міцкєвіч був чи не єдиним поляком, що об'єктивно і прихильно ставився до діяльности Чайковського. Годі сьогодні відтворити думки великого поета, бо його син Владислав викинув, або змінив, з його писань усе те, що він писав про Чайковського. Про суб'єктивність Владислава Міцкєвіча можна переконатися на основі цитат із його споминів. Так в одному місці, накидаючись на Чайковського, він пише: »Аджеж він мусулманин, щонайменше офіційно«[23]. В іншому місці, знову накидаючись на Чайковського, забуває про те, що вже сказав і пише: »Іслям підкорив собі народи, в яких жінка була робочою худобою, і значно поліпшив їхню долю«[24]. Ця думка була висловлена босняцьким пашею, що прийняв мусулманство, а підтвердив її Садик-паша, що й обурило автора споминів. Він подає і неправдиві історійки з життя Чайковського в Парижі, твердить, напр., що він жив із якоюсь прачкою, а ми знаємо, що жінка Чайковського була дочкою архітекта і походила зі знаної французької родини Gabaret. Це підтверджує у своїй передумові і впорядник споминів Адама Чайковського[25].

В розмові з Чайковським, Владислав не погоджувався з його політичною концепцією. Чайковський твердив, що той, »... хто тримається Московщини, той не вартий жодної уваги«. Він орієнтувався на Туреччину, яка в той час не була такою загрозою для середньо- і східньо-слов'янських народів,

[22]) М. Чапска: »Людвіка Снядецка«, стор. 256.
[23]) Владислав Міцкєвіч: »Памєнтнікі«, 1838-1861. Варшава, 1926, т. I, стор. 442.
[24]) Там же, стор. 445.
[25]) »Рочнік Бібліотекі Польскей«, Академія Наук у Кракові, т. V, стор. 101.

як Москва, що поглинала один за одним народи. Владислав Міцкевіч, твердячи, що Туреччина гнобить південно-слов'янські народи, мав також слушність, але Чайковський вибирав менше зло і покладав свої надії на Туреччину.

Але фактичним джерелом ненависти Владислава Міцкевіча до Чайковського була справа приватного характеру. Друга жінка Чайковського, людовика Снядецка, веліла, щоб після її смерти всі її рукописні матеріяли передати Владиславові Міцкевічеві, але Чайковський, не зважаючи на дану обіцянку, не передав матеріялів. Крім цього, без сумніву, велику ролю відігравали тут і мотиви релігійні та політичні.

Політичний противник партії »Готель Лямберт«, Йоахим Лєлєвель, не любив Чайковського як і інші поляки різних політичних переконань. Він усюди намагався висміювати його і, напр., в листі до В. Зверковського пише з глумом: »Садик-паша мусить придержуватись свого нового звичаю, тож міг, і повинен був, цибухом та кавою почастувати« (Чеховського, якого Садик-паша прийняв холодно)[26].

Лєлєвель ставився неприхильно і до козацького війська Чайковського, і до політики кн. Чарторийського відносно Сходу[27].

До прихильників Чайковського належав Ян Непомуцен-Немойовський. У своїх споминах він каже таке: »...З Чайковським я постійно листувався, і тоді, як він був у Мэрселі, і тоді, як він був у Парижі, а потім у Стамбулі, і так аж дотепер. Дружба ж бо, що склалася в таких умовинах (часи повстання), повинна бути тривалою«[28]. На жаль, ми не знаємо, чи кореспонденція Немойовского з Чайковським була опублікована, тому не можемо докладніше про неї писати.

Дуже цікавим причинком до життя і діяльности Чайковського є праця Марії Чапської п. з. »Людовіка Снядецка«. Щоправда, в ній мало місця присвячено Чайковському, бо темою авторки є лише постать його другої жінки Людовіки Снядецкої. Згадки про самого Чайковського короткі. Але для нас важливе питання, який вплив мала на 38-літнього Чайковського його друга жінка, два роки старша від нього. Снядецка, жінка високої інтеліґенції, велика польська патріотка і незвичайно тонка дипломатка, потрапила оволодіти Чайковським. Вона злагіднювала всі його спори з партією і людьми кн. Чарторийського, а у хвилинах зневіри й одчаю підбадьорувала і піддержувала його. Очевидно, що діти Чайковського від першої жінки, ніколи не могли простити їй того, що ради неї їх батько покинув їхню матір.

Варті уваги і думки Чапської про те, як ставився до Чайковського письменник Ж. Красінський, Владислав Замойський і Адам Міцкевіч. Подамо лиш один уривок з листа Адама Міцкевіча до кн. А. Чарторийського про козаків Чайковського:

»Там є старі військовики і юні сини шляхти з Познаньщини й Польщі. Всі живуть дружньо, по-братерськи, а дух і настрої там далекі від солда-

26) »Листи еміґраційне Йоахіма Лєлєвеля«, Вроцлав, 1954, т. IV, стор. 186.
27) Там же, стор. 197, 333, 243 і 269.
28) Ян Непомуцен-Немойовскі: »Вспомнєня«, Варшава, 1925, стор. 176.

тески, від гамору чи сальонового лінивства. Мені здавалось, що я був на лоні батьківщини«[29].

Зустрівши в Чайковського козаків жидівського роду, Міцкевіч захопився думкою створити окремий жидівський полк, що входив би до складу армії Чайковського. Метою подорожі Адама Міцкевіча в Туреччину було привести до замирення розсварених діячів табору кн. Чарторийського. Приїхавши, він швидко зорієнтувався в ситуації. З одного боку він бачив творчу працю Чайковського, а з другого — інтриги самих поляків, тому зараз написав про це Чарторийському. Але найбільший ворог Чайковського Замойський підбурив проти нього сина кн. Чарторийського, Владислава, і всі намагання Міцкевіча привести до згоди були безуспішні.

В одному з листів Адам Міцкевіч писав: »На протязі двох тижнів мого перебування майже під одним шатром, я ніколи не бачив, щоб він (Чайковський) заснув або хоч задрімав. На вправах, на полюванні, на зустрічі з друзями — він пише, диктує до ранку і його голос постійно гомонить по таборі. А тут, тим часом, ще й самі земляки роблять йому щораз більші труднощі«[30].

В листі до кн. А. Чарторийського поет згадував і не завжди чесні фінансові комбінації Замойського, а Чайковський, він це бачив, не дбав про свою матеріяльну користь, навпаки, власні гроші видавав на справу.

Наприкінці Адам Міцкевіч радить польським емігрантам: »Нарікаєте на аристократію — ідіть до козаків, там правдива рівність; там служать поляки, українці, болгари, татари, навіть жиди, і вони партійництвом не займаються. Хто б не приїхав тут (в Туреччину) на громадський кошт, якщо він не на службі — він дезертир, і тільки дезертир«[31].

В одному з листів до Чайковського, Міцкевіч писав: »Хто керує такою важливою справою як твоя, а не знає і не розуміє її, той не виграє... тож хоч би ти зістався лиш з десятком козаків, ти будеш сильніший, ніж пан Замойський на чолі дивізії«[32].

Людовіка Снядецка в одному з її листів писала, що Адам Міцкевіч хотів такої ж Польщі, як і Чайковський — в союзі з Литвою і Україною. Очевидно, прихильне ставлення Міцкевіча до Чайковського не подобалось синові Чарторийського і він, виїжджаючи з Туреччини, навіть не попрощався з великим поетом. Чайковського він критикував прилюдно, а його козаків намовляв покинути свою службу.

Чайковський, у відповідь на це все, писав: »Цього року Господь обдарував нас великим мужем (Міцкевічем)... Його останні слова були про козаччину і Польщу. Це благословення нехай нас кріпить! Я, бідний козак з України, служу волі Божій серцем, іду за твоїм натхненням, хоч часом нудно, сумно, навіть нетерпляче, але піду, як довго Бог з нами і ти (мова про жінку) при мені«[33].

(Закінчення в наступ. числі)

---

29) Марія Чапска: »Людвіка Снядецка«. Рим, 1946, стор. 177.
30) Там же, стор. 178–179.
31) Там же, стор. 182. 32) Там же, стор. 182.
33) Там же, стор. 189.

Проф. Вадим ЩЕРБАКІВСЬКИЙ

ІЗ СПОГАДІВ ПРО М. В. ЛИСЕНКА

З Лисенком я познайомився вперше весною 1897 року, коли він готувався до концертової подорожі по Київщині і Волині. Його хор складався з семінаристів, між якими особливо вирізнялися блискучий тенор Флор Владек, баритон Лісовицький і низький басовий голос, якого прозвали »Тругою«, але справжнього його прізвища я не знаю. Ось тоді я і познайомився з Миколою Віталієвичем через Ф. Владека, мого далекого родича, на співанці.

Для цієї подорожі М. Лисенко написав декілька нових композицій, напр., на слова »Ой нема, нема ні вітру, ні хвилі« (слова Шевченка), »У туркені по тім боці« (слова Шевченка«), »Одягну я жупан, шаблю причеплю«, »Ой, що ж бо то та й за ворон« і т. п.

Я побував на двох чи, може, навіть на трьох співанках і поїхав до своєї сестри на село. Я знав, що перший концерт буде в Житомирі 24 червня, себто, на Івана Купала. Пішов собі пішки з с. Гнильця до Житомира, бо це було всього лише якихнебудь шістдесят кілометрів. Тому вийшовши з дому 23 червня надвечір, я прийшов на другий день десь о 5-ій годині вечора до Житомира просто в літній театр і застав уже там цілий хор, який був чимось дуже незадоволений.

Виявилось, що житомирський губернатор згодився дати дозвіл на концерт тільки під умовою, що 50% загального збору буде віддано Лисенком московській драматичній групі, яка приїхала сюди звідкілясь і не мала публіки, а тому й грошей. Треба сказати, що Житомир був населений українцями, поляками і жидами. Ні українці, ні поляки, ні жиди не мали зацікавлення до московського театру, під режисурою якогось нікому невідомого, під псевдом »Галіцкій«.

Лисенко згодився, і сам »Галіцкій« стояв уже з 5-ої години біля каси з якимось урядовцем поліції, щоб відібрати своїх 50%. При чому треба було на кожен квиток наліпити марку. Ці марки забирали теж не менше 5%, але скільки — ретельно не пам'ятаю. Повний збір дав 514 рублів і половину його хор мусів віддати »Галіцкому«. Публіка по розпродажі всіх квитків стояла в садку й кричала з невдоволення, що так мало місць. Але й ті, що лишилися в садку без квитків і слухали співу даром, плескали разом з тими, що сиділи в театрі, бо на дворі було все чути так само добре, як і в театрі. Тоді хор вирішив наступного дня дати ще один концерт і він пройшов з тим самим успіхом. »Галіцкій« потирав собі руки, одержавши за два наших концерти 514 рублів. Але треба було бачити ентузіязм слухачів, особливо офіцерів дивізії, яка тут стояла в літнім таборі. Здавалося, що театр завалиться, бо не тільки били долонями, а й ногами по підлозі, так, що вона часом тріщала. Кричали »біс«, примушуючи мало не кожну пісню повторювати двічі, а »Коли розлучаються двоє« співано аж тричі.

Я вернувся назад пішки. А хор поїхав потім в Умань і, здається, у Звенигородку, а потім перескочив на Полтавщину. Ця подорож Лисенкового хору зробила велике враження на слухачів. І про співи хору Лисенка згадували ще й через десяток літ. Ці співи звернули уваги дрібненьких диригентів провінціяльних хорів на українську пісню, і вони в містечках стали виступати з українськими піснями, користуючися збірниками Лисенка.

В 1901 році, влітку, в с. Кривому і Соболівці виникло два пожари, при чому в с. Кривому згоріло 126 хат, а у Соболівці, здається, 123. І це якраз тоді, коли вже хліб був звезений і стояв у стіжках. У Кривому тоді був поміщик д-р Юркевич. Чоловік передовий. Він належав до т. зв. Української громади і був у близьких стосунках з Тадеєм Рильським, батьком поета Максима Рильського. Коли до нього заїхав »мировий посередник«, людина молода і добре освічена, то вони вирішили зорганізувати комітет допомоги погорілим селянам. До Юркевича пристало ще 6 поміщиків. Насамперед кожен з поміщиків дав по 100 пудів жита для зимового посіву. Також дали кожному з погорілих дерева на хату, а теж і грішми зібрали чималу квоту, а потім вирішили дати концерт на користь погорільців і запросити на концерт Лисенка. Концерт пройшов дуже гарно, самих священиків було душ двадцять, кожен із своєю родиною. Велика заля на цукроварні була повна. Лисенко викликав ентузіязм своєю музикою. Наші священики трохи розумілися на співах, а деякі й на музиці, і вони були дуже захоплені як музикою самого Лисенка, так і співами.

Лисенко своїми концертами зробив велике діло і користувався великою любов'ю й пошаною, що особливо яскраво вилявилося під час його шестидесятилітнього ювілею у Києві в 1904 р. Тоді з'їхалося до Києва дуже багато народу з сіл, не зважаючи на зиму і на те, що цей ювілей відбувався перед самим Різдвом, десь 20-го грудня, і тривав два дні.

Лисенко залишив по собі дуже велику музичну спадщину, але чи збереглася вона? Це болюче питання. Наші співаки-солісти, коли спитати, що ж вони знають з Лисенкових пісень, відповідають: »Коли розлучаються двоє« і »Айстри«, та ще »Гетьмани, гетьмани«. А між іншим, здається, ніхто не знає, що наприкінці життя, після 1905 року, М. Віталієвич написав незвичайно гарні речі.

Одна з найліпших його речей — це музика на слова з Ади-Неґрі, італійської поетеси, перероблені Лесею Українкою: »Смутної провесни серед травиці фіялки цвіт дочасний розцвітав«. Це незвичайно ліричний вірш і у Лисенка такий самий ліричний мотив і настрій, а для його правильного виспіву треба мати дуже вишколений голос, треба правдивого артиста. Скільки ж українці того часу здебільшого були лише аматорами, то ці тонші речі Лисенка не співалися і їх не знає ні публіка, ні артисти. Я знаю, що таких пісень у Лисенка було до 60 штук. Я бачив список їх і їх самих в рукописі, а видано було з них небагато. Я не знаю, чи хто колинебудь чув такі його хорові композиції на великі хори, як, напр., »Гимн пітагорейців сонцю«. Ми його співали в Полтаві. Це чудова річ, могутня річ. Або знову щось зовсім інше. Це щось скорше подібне до мельодеклямації, це »Сафо«, слова, здається, Старицької-Черняхівської. Ця річ іде з арфою. Але коли я її чув, то хотілося б, щоб там була не одна арфа, а

ціла оркестра арф. І ці його, сказати б вечірні речі, себто, речі вечірнього — кінцевого періоду його життя, здається, світяться невечірнім світлом, так само, як світяться невечірнім серафічним світлом мозаїки Санто Аполінаріо Науво в Равенні, або небо на ренесансових образах Богородиці в Мантеньї, або в Чіма да Конельяно.

Проти Миколи Віталієвича завжди працювали хитро й потихеньку не тільки московські композитори та музики, а теж і поляки. Таким, напр., був Пухальський, директор імператорської музичної школи в Києві, а пізніше консерваторії. Він вів серед своїх учнів пропаґанду проти Лисенка потихеньку, але тим досконаліше висміюючи і його, і все українське. Оскільки він сам був добрий музика фортепіянової гри, то мав багато учнів, в тому числі й українців, і всіх їх умів настроїти проти Миколи Віталієвича як музики, і як композитора. І. Римський-Корсаков і Чайківський, коли бували в Києві, завжди були запрошувані Миколою Віталієвичем до себе, а потім у своїх споминах хвалили його борщ, але його музика їм не подобалася. Ясно, чому, бо вона була виразно українська, »сепаратистська«.

Микола Віталієвич не мав у своєму розпорядженні оркестри, тому мало писав для оркестри, не стежив за розвоєм оркестрової музики. Зате він мав хори і його хорові композиції стояли дуже високо для свого часу. Але і хори його були невеликі й занадто аматорські, це були хори осіб на 40-60 і голоси зовсім не такі, як у Кошиця. А от що пише Кошиць про свій хор: »Студентський хор (Кошиця) не мав постійного складу, кількість його членів було між 80 і 150 осіб«. Отже все ж таки вдвічі більший хор, ніж у Лисенка. Складався цей хор з студентів університету — любителів співу, серед яких багато було з видатними голосами, а деякі брали лекції співу в артистів. Взагалі ввесь склад хору вражав свіжістю голосів, великою музикальністю, високою інтеліґенцією та любов'ю до співу. Особливо чудові були баси і октавісти, для яких контроля-бемоль не грало ніякої ролі. І ноти знали назагал дуже добре. Тут було те, чого в професійному хорі навряд чи можна знайти: і художній порив, свіжість відчуття і щирість передачі, здатність захоплюватися. А в хорі Лисенка я бачив одного часу співачку сопрано, яка держала ноти догори ногами, бо була зовсім неграмотна. Її ввів туди якийсь співак з семінаристів. Правда, голос вона мала непоганий.

А от що пише сам Кошиць про хор Лисенка в його школі, відкритий в 1905 році: »При школі існував аматорський хорик, в котрому я почав провадити музичну працю, готуючи репертуар для концертів. На концертах половину програми дириґування Микола Віталієвич віддавав мені. Але, здається, таких концертів було досить мало. Від менту цієї роботи у мене почалася дружба з Миколою Віталієвичем. Я знайшов у ньому людину надзвичайно чулу, з ніжною душею й найшляхетнішої вдачі. Навіть самими інтимними питаннями свого родинного життя я ділився з ним і завжди знаходив у нього якнайщиріший відгук і пораду, що було для мене великою втіхою і бадьорило мене в прикрих обставинах тодішнього життя«.

Юрій БУРЯКІВЕЦЬ

Перелоги

(Скорочено)

I

Якась' незнанна Сила над світами
Панує у промінні золотім.
Для Неї Вічність розчиняє брами,
Століття обертає в сизий дим.
Від грому визвук лине над лісами,
Розтанути таємно вдалині.
Вона ж той визвук бережé на подив
Людської Долі, що ключі на дні
Морському загубила. Пишна врода
Життя красується. О, Сило Ти,
Хоча б зорею блисни з висоти.

II

Побліднуть, згинуть кольорити дня,
Сузір'їв блиск зостанеться в бездонні.
Колючий вітер злине навмання,
Спиняючись в роздумі на кордонах.
І загнуздає ніч свогó коня,
Помчатись видолинками і полем.
За вітряками зашумлять жита,
Всміхнуться на дрімотному роздоллі.
Розкриє оксамитові уста
Гризетна даль, проллє на ниви звуки,
Симфонії кохання і розлуки.

III

О, Сило, Ти, де мряка між могил,
Замислилась серед хрестів похилих,
Виводь мотиви до брунатих піль,
Хай линуть за горби свавільні крила
Твоїх післанців. Дай діброві сил,
Щоб про Твою присутність сповістила,
Хай зашумлять берези, ясени,
Хай морок ще страшніше від Сибілли
Прилине й закружляють кажани;
При місяці розквітне мрія садом,
Сузір'я у серця́ проллють відраду.

IV

Ти знаєш, барвні фарби у собі
Із правіку безмірна ніч ховає.
Човна Ти бачиш, що у боротьбі
Із хвилями у бурю не вгаває.

Чи мало впало мук земних Тобі,
Що Ти вертаєшся, як снять діброви,
Свою пригубити до нив печать,
Фарбуючи світанку теплі брови,
І пісню вивчити сяйних дівчат,
Відлинути за обрії впізнати
Первень життя — ті крики у дитяти.

VI

Незримий Світ, що повен святотатств
Відкрили ми, замріяні про велич
Гріха людського. Сповнені багатств
Лукавих примх, крутився в каруселі
Жовтавих примх, хмільний бурун від хат.
Він не вгавав, із нами був повсюди,
Щоб ми збагнули задуми Творця.
З осель виходили привітні люди,
Відради не було ніде кінця.
Розкриті верби в шумах сповіщали,
Що за душею кривди ми не мали.

VII

Мов шмат узору з космосу п'янкий,
Сузір'ям, жемчугом золототканний,
Так наша юність в чистоті своїй,
Шукає берегів собі жаданних.
І день Весни, одухотворних мрій,
Блищить веселкою понад скиртами,
Перехиляє відра в глибочінь
Криниць холодних. Мрійно над лугами
Пливе хмарина, і довгасту тінь
Кладуть тополі з вітряком в долині,
Як бусел у янтарнім небі лине.

VIII

Хто ж зрозуміє блиск дзвінких сузір,
Що в космосі виводять хороводи?
Вони до наших прикарпатських гір,
Клейноди шлють на сонцесяйні води.
І блиском тим, в пітьмі наперекір,
Захоплюється вітер в бистрім леті,
Коли мовчать сади і сірий шлях,
І крижень не кричить у очереті.
Лишень ще вогник, мов всевладний маг
Блищить із темряви, й несуться коні
Чимдуху по поснулім оболонні.

X

Набрякли смутком олов'яні далі,
Осінні хмари хлюпають над нами.
В руїнах храмів виють десь шакали,

І грім встає над мертвими містами.
А люди вже ні смутку, ні печалі
В серцях не мають і забулись речі,
Що їм служили в безпечальнім світі.
Мертвотним подихом повіє вечір,
Дзвінке чиєсь згадає повноліття,
І побреде по світу в невідоме,
Із зірки викресати сяйний пломінь.

XI

І Правосуддя десь на колісниці
Свій обхід космосу ніяк не спинить.
В барвистих перелогах ще десниця
Зорі горить, над яворами лине.
Людська мета така, немов Жар-Птиця,
Свій відблиск посилає видноколам.
О, Сило, хто ж гаї п'янкі огляне,
Жемчужини зоставить на тополях?
І шум розкине лугом полум'яним,
Хвалу співає Сонцю птаство радо,
Здіймаючись від берегів до саду.

XII

А Сонце там на перелогах хмар
Присяде відпочити, де уламки
Тремтять світил і не вгасає жар
Зірниці, що виходить стрінуть ранки
Поза дороги — сфери тих примар,
Що світ лишили райдужний зраділо,
Лиш зрідка в гості прилітають в сад,
В якому вишні усміхались в білім,
І дозріває стиглий виноград.
Хтось ще снується світом без надії,
Воскрешуючи солодкаві мрії.

XIII

О, Сило, радість хай живе в серцях,
В годину ворохобства і знеслави.
Хай мрія шовкотканний здійме стяг,
В світах шукає днів утішно-славних.
І пісня хай пливе на квітний шлях,
Щоб людність звеселить бадьорим співом,
Півоній повно буде й орхідей
В тій пісні, сонце спуститься на ниві,
І бризне сміх з розчулених очей,
І кине сіножать барвисті тіні
На озеро, що в днях цвіте осінніх.

XIV

Світ змінюється з кожним днем, немов
Вода у річці, що вирує в шумах,
Заслухається серце в шум дібров,
Про щастя заплекає ніжну думу.
Замріється відвага про любов,
Збагнувши шум блакитнóсяйний, ніжний,
І відсахнеться від лукавства вмить,
Про день замріється стодзвінно-сніжний,
Було багато сонця і блакить
Переливалась в блисках, мов відрада
Душі, коли цвіло суцвіття саду.

Петро КІЗКО

МРІЯ

Землю дощі попелясті обмиють,
Квіти проб'ються крізь кору земну.
Я ж свою мрію, укохану мрію,
Серцем зігрію, як сонце весну.
З нею ж бо ширшають далі блакитні,
Ближчими обрії рідні стають.
Легшають мандри твої довголітні,
В щастя жадане коротшає путь.
Ластівки пісня співучіше лине,
Гомін дзвінкішає світлих дібров.
Зорями сяють досвітні долини,
Жаром троянди квітує любов.
Мріє! Життя мого вірний супутник!
Веснами маниш ти, даллю степів.
Кличеш хоробрим, нескореним бути
Навіть в годину найбільших громів.
Землю дощі попелясті обмиють,
Квіти крізь кору проб'ються земну.
Я ж свою мрію, укохану мрію,
Серцем зігрію, як сонце весну!

1959

Проф. Вадим М. ЩЕРБАКІВСЬКИЙ

МЕМУАРИ

(Продовження, 3)

1895-1896 РОКИ

Петербурґ

Скінчивши ґімназію у 1885 році, я готувався поступити в електротехнічний інститут. Але для цього треба було витримати конкурс з математики, фізики, французької і німецької мов. Німецьку мову я знав погано, а французької — зовсім не знав, але влітку почав вивчати якусь французьку ґраматику.

По дорозі до Петербурґу, я поступив до Москви. Мене особливо цікавив храм Христа Спасителя, про який я багато начитався колись у ґазеті А. Ґатцука. Але виявилося, що цифри висоти цього храму, подані в Ґатцука, зовсім невірні. Храм не був високий на 63 сажні, він був нижчим навіть від Петербурзького Ісакія (54 сажні висоти). Також і всередині він не викликав імпозантного враження. Дзвінниця »Іван Великий« висока лише на 33 сажні, а Київська Лавра — 44½ сажня.

Оглянув я і кремлівські церкви й палати. Василій Блаженний — зверху пестрий, а всередині нічого не розбереш: якийсь лябіринт окремих келій чи засіків, що нічим не подібний на церкву. Успенський собор — цікавіший, всередині краще розмальований і має гарніший іконостас, але нема того настрою, що його дають наші київські церкви. Церква Дванадцяти Апостолів (церква патріярха Никонина) — побудована під впливом української архітектури, проте і в ній настрій інший, ніж у наших церквах. Благовіщенська церква — усипальня московських царів, невелика, викликає враження тільки тому, що тут поховані царі, але не має мистецького і естетичного вигляду.

Палата бояр Романових робила більше враження своєю одноцілістю, своїми голляндськими розписними кафлями і ґрубками. Ґранатова палата, розташована в середині Кремля, нічим не вирізнялася, а вже зовсім якесь гнітюче враження робила маленька домова церква-кімната Івана Грозного. Вона зовсім темна із слабим штучним освітленням. Якось, по неволі, в голові постала паралеля із темною душею Івана Грозного. Чи не тут він молився до Бога словами: »Пом'яни, Господи, у царстві Твоєму мною убитих«.

Нові палати Кремлю, Георґіївська заля та інші, вже світліші і веселіші. Всі московські церкви взагалі були зверху високі, а всередині низькі й темні. Я був розчарований, Москва мені не імпонувала, мої дитячі мрії про її велич приснули. Московська поезія дуже прикрашувала і возвеличувала нецікаву, сіру й сумну московську дійсність, що виглядала зовсім не так, як у поезіях, шкільних підручниках і літературних оповіданнях.

З Москви я поїхав до Петербурґу і зараз же приступив до конкурсу. Треба було здати іспити з альґебри, ґеометрії, тригонометрії, фізики, французької і німецької мов. З усіх предметів, за виїмком французької і

німецької мов, я одержав п'ятірки, але саме останні два предмети, яких я не здав, стали причиною, що мене не прийняли до інституту.

Тоді я рішився поступити в університет на математичний факультет. Тут я вхопився за фізику, яку викладав Хвольсон, але це був тільки вступ до фізики, зовсім непотрібне елементарне пояснення диференціяльних рахунків у застосуванні до механіки, а властиво тільки затемнення диференціяльних рахунків. Фізики, властивої для першого курсу і першого семестра, ніхто не викладав. Я бачив, що дурно витрачаю час і нічого не навчуся. Тому я найбільше пересиджував у фізичній лабораторії, де було спокійно і можна було працювати. Робив точні виміри лінейні, потім — питомої ваги, як пікнометром, так і іншими способами. Практичні вправи з фізики вів Владимир Лермантов і він часом приглядався моїй праці. »Ну як, у вас щонебудь виходить?« — питав він мене. — »Нічого не виходить«, — відповідав я з досадою. »Ніяк не можу одержати точно третю цифру після коми«. — »Ну, то ще не біда, коли перших дві виходять, то зовсім добре«, — потішав він мене. Він ставився до мене з якоюсь симпатією.

Тим часом в університеті почав організуватися хор. Студетів запрошували і до хору, і до оркестри. Дириґентом хору й оркестри був чех Главач. Я записався до хору, що складався із 150 студентів. Врешті в залі дворянського зібрання відбувся наш концерт. Приїхав з Москви Шаляпін, який співав тоді »Во Францію два гренадира«, »Ех, ти ноченька« і »Как король ішол на вайну«. Співала також Мравіна, дуже гарна артистка, що мала гарне сопрано. Співав свого »Демона« і Тартаков, слава якого виникла давно, ще в Києві, де він з тенором Медведєвим мав величезні успіхи в театрі »Сетговер«. Цей театр згорів. здається, ще тоді, як я вчився в Ніжині. Слава Тартакова і Медведєва припадала на 1880-1890 роки, коли я був ще в першій клясі Київської ґімназії.

В нашім фізичнім кабінеті був один старий сторож — високого росту, поставний, колись, мабуть, дуже гарний, бо гарним був ще й тепер. Він усе чомусь приглядався мені. А одного разу не витримав і запитав: »Господин студент, дозвольте запитати вас, з якої губернії ви родом?« — »З Київської«, — відповів я. — »Значить, земляки!« — зрадів сторож. »А я ось — почав скаржитись він, — вже сорок років не був на батьківщині, а так хотілося б ще побачити її перед смертю, побувати між своїми людьми. Живу між чужими і вже й говорити по-нашому забув«. З того часу кожного разу, як я приходив до фізичної лабораторії, він незвичайно радів і просив мене розповісти йому щось про нашу спільну батьківщину.

1897-1898 РОКИ

Москва

Закінчивши рік у Петербурзькому університеті, я вирішив переїхати до Московського університету. На мене дуже погано впливав похмурий петербурзький клімат, а крім цього в Москві вчилися мої товариші з Ніжинської ґімназії — Козленко, Дяченко і Самотринський.

І ось я вже в Москві. Квартиру знайшов наспілку з Самотринським та ще якимсь медиком. Почалася наука. Ректором був математик Некрасов, але фізичної лабораторії тут ще не було, бо будували нову — цілий

фізичний інститут. Фізику читав Соколов, а дослідами керував Іван Филипович Усагін. Це був ідеальний демонстратор, у якого виходили найтяжчі речі, навіть кольорові фотографії за способом Ліппмана. Але він не мав ні гімназіяльної, ні університетської систематичної освіти. Ще малим хлопцем, як послугач у якогось московського шевця, зайшов він до професора фізики, здається Любімова, і признався, що дуже любить фізику. Любімов залишив його в себе і незабаром він виявив свої великі здібності в ділянці фізики. Пізніше він іще учився у відомого московського фізика проф. Столитова. Диференціяльні рахунки викладав Бугаєв, аналітичну геометрію — Млодзеєвський, а вищу альгебру — Цінгер. Але я ще ходив на інші лекції: на лекції філософії, педагогіки і історії Росії. Історію Росії читав Ключевський, знаменитий лектор, який завжди мав повну авдиторію.

Жити в Москві було досить тяжко. В Ніжині я мав стипендію, а крім цього заробляв ще й лекціями. Тепер мені треба було жити тільки на утриманні батька, а я знав, що йому також нелегко, бо він мусить опікуватися перш за все дочками. Правда, за квартиру я платив лише 3 рублі та був звільнений від оплати за »право ученія«. Все ж таки треба було грошей на харчі та інші необхідні речі щоденного вжитку. Я старався одержати дарові обіди в студентській столовій, але з цим мені не везло. Приходилось заборговуватись у товаришів, що мали лекції, звичайно в Самотринського, Дяченка або Козленка, але й вони жили дуже бідно. Дуже добре стояв Щербина, той ніжинський студент, про якого я вже згадував. Він заробляв лекціями 100 рублів у місяць і, на наші умовини, був багачем. Але він ніколи не позичав нікому грошей. Це був типовий кар'єрист. Я до нього і не звертався, а мій шлунок мусів терпіти, задоволяючись мізерним харчуванням.

Тут у Москві я також брав участь у студентському хорі. На нашому концерті виступала Маркова, кольоратурне сопрано, співаючи »Соловей мой, соловей« та інших пісень. Несподівано взяв у ньому участь і Батістіні, якого прийняли за тенора, кричали йому браво »тенор«, хоч він був баритон. На студентські концерти видавали 70 безплатних квитків, а що охотників було мало, я завжди мав нагоду бути на концерті. Тоді в Москві на імператорській сцені виступало трьох українців: тенор Кошиць, баритон Хохлов (псевдонім, але з підкресленням української народности) і басо-профундо Трезвинський, попович із Київщини. Вони мали чудові голоси і чудово грали свої ролі. Але Кошиць пізніше втратив голос і залишився навіть без пенсії. Його дочка, знамените кольоратурне сопрано, співала в останній час в Америці. Він був двоюрідним братом Олександра Антоновича Кошиця, нашого славного дириґента.

На Різдво я поїхав додому і привіз із собою пів пуда сала. Це була велика піддержка і для мене, і для моїх товаришів. Після Різдва я знайшов працю — почав давати лекції, заробляючи 10 рублів на місяць.

Коли на вулицях Москви перед м'ясницями починають продавати »молочное яблока«, то студенти починають учитися, готуючись до іспиту. І саме тоді в ґімназіях приходить »третя четверть«, а батьки, щоб допомогти дітям перейти до наступної кляси, наймають для них учителів. Я

подав у канцелярію інспектора заяву, що шукаю »уроків«. Десь на початку лютого я одержав другу лекцію із платнею 7 рублів у місяць. Тепер я вже міг купити собі й підручники або літографовані лекції і вчитися. Лекції відбирали в мене три години денно, але за те я мав 17 рублів у місяць, ліпше обідав і жив надіями.

Десь у березні закликав мене інспектор і запропонував лекції з математики й російської мови з платнею 1 рубель за лекцію. Я погодився, підраховуючи собі, що до моїх 17 рублів, які я вже одержував за лекції, зароблю ще до 20 рублів місячно. Погано було лише з доїздом, бо з Великої Нікітинської вулиці треба було їхати майже годину. Але я поїхав. Виявилося, що батько учня — німець, урядовець у якімсь банку. Його син дістав двійки з альґебри, геометрії і російської мови. Я почав його екзамінувати, а потім пояснив йому наступну лекцію. Додому вернувся пізно вечером.

Тепер мій порядок дня виглядав так: до обіду я ходив на лекції і вчився. Потім обідав і йшов давати лекції моїм учням — спершу одному, потім другому, а о шостій годині приходив до німця, просиджуючи в нього до восьмої. Учень німець зробив на мене добре враження, він уважно слухав і на другий день пам'ятав мої лекції. Через кілька днів він вже приніс трійки, що справило на батьків добре враження; вони були задоволені мною. Перед Великоднем він уже мав навіть четвірки. Я був також задоволений і попросив німця дати мені на мій рахунок 15 рублів, щоб я міг поїхати на Великдень додому. Він погодився і я поїхав, радіючи, що їду додому вже на власний кошт.

Вдома Великдень пройшов весело і я знову повернувся до Москви. Тепер уже зближалися і мої іспити. Диференціяльні рахунки я здав добре, одержав п'ятірку, але аналітичну геометрію — слабше, одержав трійку. Не дивно, бо ціле моє пообіддя було зайняте лекціями для моїх учнів і я не мав часу вчитися.

Але зближався вже кінець і моїм лекціям, бо надходив кінець травня. Я сплатив свої борги і взяв у німця 15 рублів, щоб заплатити за квартиру. Іспит з фізики пройшов мені добре й залишилася ще тільки вища альґебра на червень. Скінчилося вже й моє зайняття з німцем. Іспити він здав добре і разом з батьками виїхав на дачу. Коли одної неділі я приїхав до німця по решту грошей за лекції, не застав нікого і подумав, що моїх 7 рублів уже пропало. Але махнув на них рукою, бо все ж від німця я одержав біля 40 рублів, виліз із боргів і міг тепер знову десь позичити собі на прожиток.

Іспит з вищої альґебри пройшов мені блискуче — я одержав п'ятірку. Вернувшись додому, застав карточку від німця, в якій він просив мене приїхати до нього на дачу і забрати решту грошей. Я поїхав. Він прийняв мене дуже добре, дякував за лекції для сина і запитав, скільки ще мені винен. Я сказав, що, мабуть, рублів сім. Він усміхнувся і відповів, що в нього є точніший рахунок — 60 рублів, бо він платить мені не за лекцію, а за години, витрачені мною, по 1 руб. Я подякував, радий, що тепер привезу грошей ще й додому.

І ось я їду додому. Хоч був червень, але було холодно, тягнуло вогкістю. Увечері я стояв біля вікна поїзду, а біля мене — жандарм і двох студентів. Раптом якось дивно потепліло, зробилось так м'яко і тепло. »Що сталося!« — запитав я здивований. »Це вже Малоросія« — відповів жандарм. »Тут є границя, хоч і незазначена, але по одній стороні живуть русскіє, а по другій — хахли. У русских холодно, а в хахлів тепло«.

Цей переїзд через невидимий кордон з Московщини на Україну в червні врізався мені в пам'ять на ціле життя.

Додому я приїхав у добрім настрої, бо з грішми. Канікули проходили весело. Приїхали також дядько Харитон і дочка дядька Сашка, Юлія із Заслава. Був я і в тітки Марії Антонівни в Боярці на дачі. За 11 років, тут настали дуже великі зміни: дерева виросли, око чарували прекрасні вишні, яблуні й груші.

Того ж літа до нас приїхали і двоюрідні сестри, дочки тітки Тасі. Вони, здається, були мало схожі на свою маму. Лена мала досить добрий голос і співала сопраном, але ззовні була якась безцвітна і трохи косоока. Старша Вітя була вища і краща. Вона потім студіювала медицину в Петербурзі, а скінчивши — була земською лікаркою на Поділлі.

Восени я знову поїхав у Москву. Зима до Різдва не залишила ясних слідів у моїй пам'яті.

Мій брат Даньо скінчив Київську гімназію блискуче і одержав золоту медалю. Разом із ним такі ж медалі одержали два його товариші — Беркут і Іляшевич, син о. Іляшевича. Беркут потім був професором світової історії в Київськім університеті.

Даньо поступив на історично-філологічний факультет Київського університету. Він одержував місячно 25 кар. стипендії, а крім цього, завдяки К. Х. Білевичу, дістав у пана Толлі посаду учителя його дітей із платнею 100 руб. місячно і обідами. Така пропозиція і мені подобалася, але я був у Москві, крім цього Даньо ліпше надавався на лектора, ніж я, особливо для учнів старших кляс. Зокрема якщо йде про лекції російської мови, мене завжди зраджувала українська вимова і з »русского язика« я не міг добре вив'язатись. Хоч Даньо витрачав на цю педагогічну працю багато часу, зате міг краще харчуватися і зберігати своє здоров'я. Він знайшов собі кімнату на Хрещатику, але тут трапилась йому неприємність — служниця украла його золоту медалю і годинник.

В університеті він спеціялізувався у своєму улюбленому предметі — історії, і то саме в професора Володимира Антоновича. Разом з Доманицьким він був останнім учнем в Антоновича, бо в той рік, як Даньо кінчив університет, Вол. Антонович вийшов у »заштат«. Даньо ходив і на квартиру Антоновича на його таємні курси української історії. Тут сходилися правдиві українці й слухали виклади Антоновича вже українською мовою. Треба сказати, що в той час не легко було вести наукову розмову або викладати лекції по-українськи. Катедр української мови не було, а українська мова була всюди заборонена і висміювана. Тому виробляти українську наукову теомінологію не було де й коли.

Зовсім інакше було тоді зі мною. Я перейшов на другий курс і успішно працював у фізичному кабінеті. Особливо захоплювався фотографією і

слухав лекції у Преображенського. Лекції астрономії у Цараского, а фізики — у Соколова. Тут, у протилежність до Петербурзького університету, було трудніше працювати у фізичній лабораторії. Механіку викладав М. Жуковський. Я часто ходив до Андрія Миколаєвича Ляпунова і працював у його фотографічній лабораторії, за що пізніше й поплатився. В нього збиралася студентська молодь, особливо М. Малінін і його сестра, якийсь Богословський та інші, всі саратовці, чим і хвалилися, бо там колись вславився революціонер Чернешевський, автор книги »Что делать?«.

На Різдво я поїхав додому. Тут зустрівся з нареченим моєї старшої сестри Зіни, Калатніковим, учителем Шпичинецької школи. Він мені не подобався тому, що був кацапом, хоч і вмів говорити по-українськи. Весілля мало відбутися через кілька тижнів по Різдві, але я не міг чекати і знову вернувся до Москви, а потім приїхав ще раз. Гостей було дуже багато, був і дядько Харитон, вже хворий на серце, але приїхав, бо дуже любив Зіну, яка була подібна на свою матір, себто на наймолодшу сестру дядька. Було багато священиків із дочками та ближчих і дальших наших родичів і знайомих.

Приїхавши з весілля в Москву, я простудився і захворів. Мене відвідувало багато студентів, а між ними був Малінін, що приніс якийсь пакет і просив, щоб він у мене »полежав«. Я жив тоді в одній кімнаті з Дяченком. Потім прийшов ще Богословський, що також залишив у мене якийсь пакунок.

Днів через два, вночі, прийшла до мене поліція і почала старанний розшук. Виявилося, що в пакетах Малініна і Богословського були закордонні женевські видання, брошури і листівки із закликом убити царя. Я був здивований, бо нічого не знав про це, але поліційний протокол мусів підписати і мене забрали на поліційну станцію. Тут я на хвилину зустрівся з Ляпуновим, також арештованим, але ми не мали змоги говорити і тільки потиснули один одному руки. Мене зараз перевели на іншу поліційну станицю і тут вже справді арештували, посадили до »цюпи« під замок. В камері було чисто, рано приносили чай, а крім цього, маючи гроші, я міг купити собі деякі харчі, особливо гливковатого хліба, що звався »динамітом«. Але я нудьгував, бо не мав зі собою жодних книжок. Тоді почав пригадувати собі заборонені вірші Т. Шевченка, які я переписав ще перед Різдвом із рукопису Йовенка.

На четвертий день мене викликали на допит до самого начальника »охранного отделенія«, Зубарева. Він, як виявилося, скінчив два факультети і протягом того часу організував студентські »революційні кружки«, а потім видавав їх жандармам. Це був перший організатор-провокатор у Москві. Коли студенти довідались про його провокаторську роботу, хотіли помститися на ньому, але він уже був тоді офіційно начальником »охранного отделенія«. Я чув про нього вже раніше, а тепер сам опинився у його лапах. Допит був неприємний, я вияснював справу, як міг, але безуспішно.

Під наглядом поліції

Врешті мене випустили на волю, але під умовою, що я негайно виїду з Москви додому і там житиму під поліційним наглядом. Я мав сидіти в батька у Шпичинцях і нікуди не виїздити.

Я їхав додому без жодних, майже, речей, за виїмком укривала, подушки, пару сорочок і двох чи трьох книжок. З цим невеличким пакунком я пішов зі станції у Ярешки до Левандовських. Про свій приїзд я не мав змоги повідомити, бо він стався раптово. Марія Левандівська зустріла мене радо, угостила чаєм, але я зразу побачив, що вона знає, або догадується, про мою історію. Почала оповідати мені про те, що їй снилося начебто щось погане трапилось зі мною; я добре знав її манеру і зрозумів, що означає цей її »сон«. Тому просто розповів їй усю історію, а коли прийшов Олександер Степанович — розповів і йому, але просив, щоб це залишилось у »таємниці«. Олександер Степанович запропонував, щоб ми їхали до батька удвох; так буде веселіше, казав він, бо батько одержав листа з Москви про мій арешт і дуже неспокійний.

Коли ми приїхали додому, батько дуже зрадів, зраділа й бабуня, яка також знала вже мою історію. Інших мій приїзд мало здивував, бо я приїздив на літо додому щороку, хоч, правда, два чи три тижні пізніше. Батько розпитував, як це все сталося, а коли я розповів, він був цілком спокійний.

На другий день я мусів зголоситися в пристава, бо так наказано мені в Москві. Я взяв у батька коні й поїхав в Паволоч до Марії Павлівни. Вона також уже знала мою пригоду. Тут залишив коні й пішов до пристава. Пристав — молодий чоловік, хворий сухотами, майже останньої стадії. Я сказав йому, хто я і чого приїхав, а він відповів мені гарною українською мовою: »Я за вами доглядати не потребую. Їдьте додому, сидіть у батька, слухайтесь його та моліться Богові«. Сказав ще кілька слів на прощання і я вернувся до Марії Павлівни, здивований поведінкою пристава. Марія Павлівна вияснила мені, що пристав завжди говорить тільки по-українськи. Пізніше я довідався, що пристави інших повітів називають його »великолєпним хахлом«.

Тижнів через два я одержав з Москви посилку від Ляпунова. Він прислав мені деякі мої книжки, свій фотографічний апарат, платівки та інші »хемікалії«. Я щиро подякував йому листом, а його посилка мала великий вплив на дальший мій життєвий шлях. Маючи фотографічний апарат, я почав фотографувати наші старі церкви. З того часу розпочалися мої студії мистецтва і археології. Я прослухав курс тих наук у проф. Павлуцького і став, замість фізика чи астронома, археологом.

Насамперед я взявся за організацію »фотографічної кімнати« в старій хаті, в т. зв. »гадючнику«. Тут я влаштувався і жити. На великий тапчан з дощок поклав просте рядно, під голову студентську подушку, а зверха для вкривання ковдру — це було моє ліжко. Коли одного разу зайшла в цю мою кімнату бабуня й побачила моє »ліжко«, вона аж скрикнула: »Що це ти? Так на твердому спиш«? — »Мені так добре, здоровіше почуваю себе«, — відповів я. — »Та хоч би соломи підклав!« — »Ні, не треба, бабуню, з того порох і сміття, так чистіше«. — »Ну, тепер я бачу, —

сказала вона, — що тобі й тюрма не страшна, коли і вдома зробив собі таке«.

Десь ще в червні приїхав на кілька днів Даньо. Він дуже мені співчував і сказав, що купить для мене книжок, яких мені треба. Женя, сестра, також співчувала мені, але одночасно тішилася, що я вдома, бо їй тепер було веселіше. В той же час приїхала до нас з Гнильця Зіна з Михайлом Павловичем і сказала, що у Швецових син провалився на іспитах з математики і вони просять, щоб за літо я приготовив його до наступної кляси. Я зрадів і погодився за 12 руб. у місяць (з утриманням у них) учити сина Швецова. Справи з переходом із поліційного Павлоцького участка до участка Ходорківського полагодив сам Швецов, що колись також був приставом.

Я поїхав до Гнильця волами, бо батько обіцяв Зіні дві пари волів і тепер була нагода відставити їх разом з возом. До Гнильця було біля 40 верст — через Бровки, Вітовці, Ходорків і Соколівку. У Вітовцях я поступив до о. Євфемія і попав саме на обід; воли спокійно паслися, а я обідав. Отець Євфемій і його племінниця Надя, сестра Михайла Павловича, ще щось передали до Гнильця і я поїхав далі. Приїхав до Зіни пізно ввечері.

На другий день я пішов до Швецових і почав науку з хлопцем. Друга половина червня була дощева, день-у-день падав дощ, проходили тучі; мій учень сидів в хаті й учився.

Перед святом Петра й Павла, коли погода трохи прояснилася, я вирушив пішки додому. Думав переночувати у Вітовцях або Ярешках і на Петра бути вдома. Але в половині дороги почав падати дощ, йти було дуже тяжко і в Ходоркові я мусів зайти до чайної, щоб загрітися і трохи підсохнути. Зайшов і втішився, бо виявилося, що нею завідувала знайома дівчина з Верхівні, з якою я колись познайомився у Губернарчуків. Вона радо зустріла мене, як старого знайомого, почастувала чаєм і допомогла мені висушити мою промоклу одежу.

Я пішов далі, аж у Вітовці. Переночував в о. Євфемія, але мусів занехати свою подорож додому, бо дощ не вщухав, дорога розмокла. Я вернувся у Гнильці.

В Гнильцях, між іншим, трапився такий цікавий випадок. Одного дня грім запалив клуню доктора Юркевича, яку він, разом із куском землі, віддав в оренду якомусь селянинові. Клуня була застрахована на суму 5.000 руб., хоч вартість її була не більше тисячі. Я побіг до клуні, а за мною і старший син Швецова. Біля клуні було багато людей, але вогню не гасили. Стояв і сам орендар із порожним відром у руці, не рухаючись. »Чому не гасите?« — запитав я людей. — »Не можна, — відповіли мені, — це ж грім запалив«. Так клуня згоріла дощенту на очах людей. Орендар одержав своїх 5.000 руб., побудував нову клуню, а решта грошей поклав у кишеню.

В серпні, коли мій учень здав іспит, я вернувся до Шпичинець. Було тепло й сухо. Я знову замешкав у своєму »гадючнику«, студіював французьку мову, математику й фізику. Робив і фотографії. Женя, скінчивши школу, також сиділа вдома і вправлялася в грі на фортепіяні. Товариства

не було, тільки часом приїздила до Жені її подруга Снігульська з Ярешок.

Одного дня в жовтні, коли батька не було вдома, приїхав до нас орендар Бистрівського маєтку Рживуцьких, Мартиновський, із своїми чотирма синами. Він просив мене, щоб я став учителем його синів, пропонуючи мені 40 руб. місячно й удержання. Вони поїхали, а увечері, коли вернувся батько, ми остаточно вирішили, що я поїду на деякий час у Бистрівку.

Так я опинився в Мартиновського, але тут чекало мене розчарування. Це була дуже відстала польська родина. Особливо жінка Мартиновського, мати моїх учнів, виявляла свою глупоту. Вона думала, що її дітям непотрібна жодна освіта. Мартиновський все ж таки хотів, щоб його сини поступили десь у школу. Але коли я почав робити іспити, виявилося, що вони нічого не знають. Я розподілив зайняття так, що був зайнятий від рана до вечера, бо з кожним хлопцем треба було вести науку окремо, відповідно до його знання і віку. Але ось настала гарна погода і моїм учням пропала охота до науки — їм захотілось полювання на зайців. Мартиновська почала просити мене відпустити хлопців на полювання. Я згодився, але погода була далі добра і це саме повторялося кожного дня. Я бачив, що з такої науки хлопців нічого не буде і запротестував перед батьком. Але старий Мартиновський боявся своєї жінки і прийшлось мені самому розпочати »війну« з мамою хлопців. Були скарги і сльози, але вкінці я добився того, що полювання на зайців обмежено трьома днями в тиждень, а чотири дні хлопці мусіли вчитися.

На Різдво я поїхав додому, щоб побачитися із своїми. Зима була тепла й безсніжна і на Водохрещах не було навіть хреста з льоду.

Треба ще згадати, що поліційний »надзор« за мною мав поліційний урядник. Він звав мене »хлопоманом«, знав, що я вчу дітей у Мартиновського, не маючи права виїжджати з села, але перешкод мені не робив, під умовою, що коли б якийсь жандарм приїхав на контролю, то за мною будуть послані коні, а я скажу, що був десь у полі або на хуторі.

Вернувшись до Мартиновських, я застав його доньку з чоловіком і дітьми, що приїхали на Різдво в гості. Це була старша дочка пана Мартиновського від першої жінки — гарна, висока жінка, літ біля тридцяти. Її чоловік, Раціборовський, середнього росту, літ під сорок, був ротмістром якогось ґвардійського полку, але у відставці. Вони мали маєток, власність чи оренда, десь у Бердичівському повіті, верств 50 від Бистрівки. Ми познайомилися.

На другий день Раціборовський зайшов у мою кімнату й познайомився з моїм навчанням хлопців. Я вияснив йому, що коли б мати і хлопці хотіли, то можна спробувати, щоб хоч один-два з них склали іспити.

За обідом пані Раціборовська розпитувала мене, що я роблю, як живу й т. п. Я відповів, що займаюся математикою і фізикою, а Раціборовський перевів мову про науку дітей, похваливши мене як учителя. Я знову висловив думку, що третього сина можна б було віддати до школи, але з боку матері зараз же піднявся обурений протест: вона не може залишитися без дітей і жодного з хлопців не пустить до школи, нехай учаться вдома. Я не хотів далі розмовляти на цю тему і тільки сказав: »Воля ваша«.

Надвечір приїхали до господарів Матишевські і Романовський. Чоловіки засіли за карти, а жінки попивали чай. Покликали й мене та почали порушувати різні »жіночі теми«. Вони бачили, що я, не зважаючи на мої 23 роки, скромний і соромливий, зокрема в розмові з жінками. Раціборовська з Матишевською ставили мені питання з різними двозначними натяками, а я, не розбираючись у тому, що вони мали на думці, відповідав їм досить наївно. Але я помітив, що Раціборовський, граючи в карти в другій кімнаті, перехилився через спинку стільця і пильно прислухається про що ми розмовляємо. Це мене спонукало зміцнити свій скромний »досвід« у розмовах із панями і відповідати на всі запитання виминаюче, виправдуючись тим, що я ще молодий і мушу насамперед скінчити університет. Цей перехресний »жіночий вогонь« повторився ще й під час вечері, але вже слабше, бо були присутні й старші чоловіки.

На четвертий день Раціборовські від'їхали, а я ще раз попробував намовити Мартиновського послати своїх дітей у школу. »Ви ж бачите, — сказав він, — жінка не хоче, а я — безрадний«. І справді, коли на другий день він почав розмову з жінкою, вона категорично заявила, що синів не пустить. Тоді я сказав Мартиновському, що не можу бути домашнім учителем його синів, бо сам їду вчитися в Москву. Тому ліпше буде, як він знайде собі відповідного домашнього вчителя вже тепер, який зможе займатися систематичною домашньою освітою його синів, розраховуючи на роки.

Так я покинув Мартиновського і вернувся до батька. Тепер я думав поїхати до Москви, хоч знав, що мені заборонено, але я розраховував на хитрість мого пляну.

(Далі буде)

Богдан БОРА

ДУША БОЛИТЬ

Душа болить за тими вікнами,
Перед якими піль розгін,
В яких синіли дні барвінками
І пахла рястом далечінь.

В тих вікнах млосно рань сміялася
Під сині пошуми садів
І золотом переливалася
Осіння даль по струнах днів.

Пливли по шибах бриґантинами
Хмарки, як мрії, як пісні...
І листя жовтими хустинами
Кружляло в синій далині.

В тих вікнах безвісті губилися
По журавлях сліди-стежки,
А в пізню ніч до них тулилися
Вишневим цвітом сніжинки.

Улітку, сяючи, між зорями
В тих шибах мріяв молодик
І тепла ніч пливла просторами
Зі струн божественних музик.

Душа болить за тими вікнами...
Вони не злиняли в згадках.
Цвітуть то рястом, то барвінками,
То незабудьками у снах.

1961

НАМ ТРЕБА

Жевріємо — горіти треба.
Тупцюємо — нам маршувать.
Ждемо на ласку-манну з неба —
Нам треба — йти, нам треба — рвать!

Спимо — нам треба діла, праці.
Зіхаєм, чухаєм лоби —
Нам треба рук, щоб бити з пращі,
Умів — стерничих боротьби.

Марудимо: і це, і інше.
Квадриґа часу мчить — не жде.
Нам — сили, гарту, віри більше
Й тому довір'я, хто веде.

Хитруємо — нам треба вчитись.
Сліпим не вийти з манівців.
За поступ треба — мусим битись.
Вершім діла на смітті слів!

1960

Петро КІЗКО

У П А

УПА! Як молодо і лунко,
І рідно слово це звучить.
Співа юнак, співає юнка,
Його у серці несучи.
В селі, у місті, на заводі,
Одним чуттям усі живуть:
Велика й славна у народі
УПА зведе зорю нову.
Її немеркнучі походи
Лишаться славними й тоді,
Коли запалять всі народи
Вогні свободи світлих діб.

УПА! Народ тобою радий
І гордий силою, яку
Ти крізь залізні барикади
Несла, як весну гомінку.
І тільки ворог хижо-лютий
На тебе наклепи кує.
Во не дає йому заснути
Ім'я негасnуче твоє.
УПА! Як молодо і лунко,
І рідно слово це звучить.
Його в піснях юнак і юнка
Підносять високо — в блакить!

ЖАДАННЯ

Жадання моє гаряче,
Відлуння душі стрімке!
Ти в ніч найглухішу значиш
Світання — таке близьке.
І чую тоді безжурні
Людські голоси й пісні.
І бачу мистця ноктюрни,
Мов срібла квітки ясні.
І хмари вгорі рожеві,
Не хмари, а яблунь цвіт.
Нащо малювать мистцеві?
Найкраще мистецтво — світ.
І люди із серцем щирим
Такі дорогі, близькі.
Найважчі хвилини в вірі
Людині стають легкі.
Людина стає такою,
Що тільки — живи й твори!
Та щастя не йде з тобою,
Як вірою не гориш.
Жадання моє гаряче,
Відлуння душі стрімке!
Ти в ніч найглухішу значиш
Світання — таке близьке.

8. 4. 1962

Петро КІЗКО

ЗАБРАКОВАНИЙ РОМАН

Редактор видавництва Арсеній Кубик читав рукопис романа молодого прозаїка Дмитра Сторча і весь час то зітхав, то ахкав, то ойкав, а то просто стогнав.

— О-о-ох!!! Та це ж не роман — шедевр, класичний унікум, нобелівський екземпляр, ну, просто, невидана досі в історії літератури річ. А мислі, мислі, образи, типи, характери, ситуації... Ось диви: молоду, красиву, але виснажену, худу дівчину з великими світлими очима ведуть на розстріл, а вона промовляє: »А все ж таки мене не вб'ють, бо я незнищима!« Довкола юрби людей, чоловіки, жінки, старі, малі, багаті, бідні, робітники, селяни, інтеліґенти. Одні дивляться на дівчину з співчуттям, жалем, тривогою, інші — з презирством, зненавидою, погордою і навіть глумливим реготом: »Несамовита! Божевільна! Її ведуть на страту, а вона гука: »Я незнищима!« Парадокс. Безумство...

Редактор Кубик і собі промовляє: »Безумство. Безумство...« Але читає далі і знову захоплено проказує:

— Ні, це ніяке безумство, це — велика мисль і велика сила героїні романа. Ось вона, ця струнка світлоока дівчина, з розбурханими, як хвилі моря, чорними косами на худих плечах, гордо, сильно кидає в роз'юджений, як осине гніздо, натовп: »Так. Я незнищима, бо звуть мене Свобода! А Свободи ж не можна розстріляти! Бо вона живе не в одній мені, а в мільйонах мого страдницького, мученицького народу, завойованого і гнобленого чужим народом-колонізатором. Але Свобода живе! Переслідувана, загнана в потаємні кутки людських душ і підземні катакомби, але живе, як жила в катакомбах я! Свобода в катакомбах! Яка іронія доби атомового віку! Свобода живе в підпіллі, неволя — на волі! Іронія!«

В кабінеті Кубика тихо, наче в гірській печері, де зловлено, сплячу, оту безстрашну героїню Сторчового романа, дівчину Свободу. Тільки біля Свободи знайшли автомат і ґранати, а біля Кубика... Нічого подібного біля нього немає. Біля нього — ручки-автомати та олівці, папери, книги. Сторчова Свобода виходила з катакомб і боролась проти неволі доти, аж поки змучилась, лягла відпочити в своїй гірській печері. Лягла і заснула... І навіщо було засинати? Були б не схопили, не вели б тепер на розстріл. Письменник Сторч ніби хотів символізувати в своєму романі клич: »Не спіть, хто став на боротьбу за свободу!«

А вона заснула...

Ой, Свободо, Свободо! Нащо ж ти приспала свої сили, нащо очі свої примкнула! Простоволоса, з розхристаною кохтиною, з дитиною на руках, біжить виснажена молодиця до конвоїрів, що ведуть Свободу на страту, припадає до конвоїрових ніг: »Пустіть її, вона жила і боролася за нас, за всіх скривджених, знедолених на землі людей!« Один із конвоїрів наставляє чорну цівку рушниці на матір з дитиною, і на площі великого шумного

міста лунає кілька пострілів підряд. Молодиця падає з дитиною на холодний сірий брук. Вона і дитина вмерли за Свободу...

Редактор Кубик тре пальцями по лобі, перериває читання, встає, ходить по кімнаті, весь збуджений і неспокійний.

»Ой, Свободо, Свободо! — повторює він слова за романом Сторча. — Нащо ж ти приспала свої сили, нащо очі свої примкнула!« І ніби розмовляє з світлоокою, гордою героїнею романа: »Чим же тобі допомогти, чим зарадити? Автоматами, ґранатами, бомбами? Так їх же не має редактор видавництва Арсеній Кубик, у нього лише ручки та олівці... Але й цим допомогти можна. Це теж зброя. Ось він напише резолюцію на романі Дмитра Сторча, що так і називається — »Свобода в катакомбах«, — червоним олівцем великими буквами напише: »друкувати дозволено« — і нехай смілива і чудесна, прегарна Свобода йде в люди, нехай читають, хай ширять благородні ідеї цієї безстрашної дівчини!

Арсеній Кубик знову сідає за рукопис і натхненно, майже побожно, дуже ретельно і чітко виводить: »Друкувати дозволено«.

В цю мить у двері кабінету Кубика хтось несміливо стукає. Кубик, акуратно згорнувши і поклавши, як дорогоцінний скарб, в щухляду стола рукопис, гукає до дверей:

— Ввійдіть!

Білі ляковані двері відчинились і на порозі став молодий, високого росту, чорночубий юнак, схожий на спартанця. Він чемно вклонився редакторові й тихо запитав:

— Ви будете редактор Кубик?

— Так.

— Мене спрямували до вас, казали, що у вас...

Юнак запинався, і Кубикові це видалося дещо дивним. Такий молодець, що 75-кілограмове черевате тіло Кубика міг би, мабуть, одним пальцем за вікно чотириповерхового будинку скинути, а так сором'язливо звертається.

— Прошу, в якій справі?

— Рукопис тут мій... Роман...

Кубик від здивування вирячив очі.

— Рукопис? Роман?

Йому не вірилося, щоб оцей юнак атлетичної будови, якому б викидати на-гора пласти вугілля, міг написати якийсь роман. Але юнак спокійно відповів:

— Так, у вас мій роман »Свобода в катакомбах«.

Кубик від здивування мало не звалився у своє крісло, потім опанував себе, майже підтюпцем вибіг із-за овального дебелого стола, оббитого зеленим сукном, і кинувся назустріч несподіваному гостеві.

— Та не може бути? Ви — автор романа »Свобода в катакомбах«? Ви — Дмитро Сторч?

Маленькі зеленкуваті Кубикові очі бігали під кущиками білих брів, як маленькі звірятка, і редактор не знав, де посадити Сторча.

— Сідайте, сідайте, прошу, беріть крісло, та ні, стривайте, я вам подам... Скидайте жакет, вішайте он туди, або ось я... Я вам зніму... Ви, мабуть, довгенько шукали мене, змучилися, бо мене не легко й найти серед цих покручених коридорів. Кажіть, розказуйте, говоріть, товаришу Сторч...

Молодий автор повагом сів у підсунуте йому зелене оксамитове крісло й не знав, власне, що редакторові казати на таку зливу його вітальних, аж до пересади ввічливих слів, що сипалися з його маленьких пухких уст, як макове сім'я з розламаної маковини. І, власне, що йому оповідати? Це він, редактор Кубик, хай каже, що з Сторчовим романом?

— Не знаю, товаришу редакторе, що вам і казати, — щиро признався Сторч. — Я прийшов вас запитати, чи видаватимете мій роман?

— Ах, так. Звичайно, звичайно, — заторохтів знову редактор. — Видаватимемо, і то великим накладом, багатьма мовами... Обов'язково. Я вже резолюцію наклав. І мене вже не це цікавить, я хотів запитати вас... Хотів вияснити... Це ви писали роман »Свобода в катакомбах«?

Сторч усміхнувся. Йому цей редактор видався якимсь дивним, ніби й не редактором він був, а слідчим поліційних органів. Сторч сказав:

— Я. Чого ж ви так дивуєтесь? Я можу перед вами засвідчитися певними документами, пашпортом...

— Та ні, боронь Боже. Нащо це... Я тільки так... Бо таке написати, як оце ваш роман... А ви ж ще такі молоді... У нас старі, кваліфіковані письменники роками, десятками років пишуть, а щось подібного не написали. А ваш же роман — це просто літературна подія нашої доби! І дуже добре, що ви саме в цю мить навідались до мене. Це дуже добре. В мене, як тільки ви призналися до авторства, блискавично виникла думка написати до романа передмову, і щоб цю передмову написали саме ви, себто, написали про себе, як у вас виникла ідея написати такий твір, як працювали над сюжетом, образами, типами... Ах, та світлоока чорнокоса дівчина Свобода, а та молодиця, що загинула з дитиною в руках на вулиці міста за Свободу... Як це у вас гарно вийшло!

— Мені дуже приємно чути ваше схвалення, — не без утіхи сказав і Сторч. — Я напишу.

— От і добре. Дуже добре. Ваш роман із вашим вступним словом матиме ще більше значення, а для інших молодих авторів — колосальний виховний вплив! Само собою, ми від видавництва своє додамо. І прихопіть із собою, як напишете вступне слово, світлину з себе. До такої книги портрет автора сам проситься...

По тій мові Дмитро Сторч подякував редакторові і вони тепло, сердечно попрощалися.

За кілька днів молодий прозаїк знову з'явився до редактора видавництва Арсенія Кубика з підготованим коротким вступним словом до романа і фотосвітлиною. На привелике Сторчове здивування, він застав Кубика похмурим, насупленим і навіть роздратованим. Тепер уже не Сторч, а Кубик затинався в словах, немов заїкуватий, немов він боявся сказати про те, що мав сказати.

— Знаєте, товаришу Сторч..., — почав давитися словами, мов сирим глевким тістом, Кубик. — Ваш роман... Ваша праця... Ваш продукт... продукт великої творчої мислі... Можна сказати, геніяльної мислі...

Сторчові почало нудити всередині. За цих кілька хвилин перебування в редактора Кубика Сторч почував себе більш зомореним і змученим, ніж за ввесь час писання свого романа. Йому все це набридло...

— Ви мені скажіть прямо, що є з моїм рукописом? — не стерпів Сторч. — Я про свою геніяльність чув од вас уже сотню разів. Але книга...

— Ото ж бо і є... З вашою книгою..., — знову зам'явся Кубик. — Я знову переглядав ваш рукопис, його переглядала ціла видавнича колегія і...

— І що?

— І ваш роман забракований...

В ту хвилину, як видушив з себе ці слова Кубик, йому здалося, що в його товстому нутрі лопнув чиряк, і стало після того йому легше. Кубик сів у своє м'яке крісло й полегшено відітхнув.

Сторча це, звичайно, внутрішньо потрясло до глибини душі, але свого хвилювання він не хотів показувати перед оцією круглою череватою істотою, що іменувалася редактором. Сторча лише цікавило, чому, з яких причин забраковано його роман, до того так розхвалюваний і реклямований?

— Ваш твір написаний справді талановито, — почав уже спокійнішим і розважнішим тоном сповідатись перед письменником редактор. — Ви подали чудесні малюнки і чудесних людей, борців за свободу свого народу. Але у вашому романі, крім епіграфу з присвятою твору борцям за національну незалежність афро-азійських народів з-під гніту чужоземних колонізаторів, ніде ні словом згадки про самі ті народи? Правда, ви мали великий хист написати твір так, що, читаючи його, захоплюєшся і навіть не бачиш його абстрактности, що для нашої реалістичної літератури є найбільш небезпечним.

— Але ж присвята афро-азійським народам, — виправдувався Сторч, — багато про що мовить. Я навмисне не надавав героям свого романа конкретних імен, що визначало б їх національну приналежність, бо хотів наданням героїні твору — революціонерці загального імени Свобода узагальнити, сказати б, образ всіх поневолених капіталістичним імперіялізмом народів у їх боротьбі за свою національну незалежність. Те, що зображено в моєму романі, може стосуватися і до в'єтнамського, і до іракського, і до альжірського, і до...

— Українського народу? — раптово й несподівано обірвав Кубик Сторча, лукаво посміхаючись. Ці слова ніби громом у ясний день прозвучали в затишному кабінеті редактора Кубика.

— Чому *у* вас раптом такі асоціяції? — спокійно спитав Сторч, тамуючи всередині своє занепокоєння.

— Дуже просто: в нас, у нашого радянського народу, в нашої комуністичної партії, занадто вже багато ворогів, щоб можна було нам допускати в літературі такі абстрагізми, хоч, не сумніваюсь, товаришу Сторч, що ви мали найкращі інтенції, пишучи свою »Свободу в катакомбах«...

— Значить, ви сумніваєтесь у наявність свободи в нашій країні побудованого соціялізму і будованого комунізму? — запитав Сторч Кубика, і це його питання впало на редакторову голову не менш приголомшуючим ударом, ніж поставлене перед тим обвинувачення Кубика молодому письменникові. »Чорт! — лаявся в душі Кубик. — Та це не чоловік, а якийсь ідол у письменницькій шкурі! Звідки в нього такі думки, такі помисли!..« А Сторчові казав, збираючись із усіма своїми розумовими й фізичними силами:

— З якої речі ви мені, товарищу молодий письменнику, ставите такі запити? Щоб я сумнівався в наявність свободи в нашій, найбільш демократичній, найбільш розвиненій, найбільш цивілізованій, прогресивній країні

завершеного соціялізму, в якій кожний народ, кожна людина має такі вольності, такі необмежені права, такі...

Сторч дивився на всю товстість Кубикової фіґури, на його розлисніле, повне гладке обличчя, на якому не було ані однієї зморшечки, і йому чомусь ставало гидко. Не з Кубикової фіґури, ні, бо не форма людської фіґури визначає її красу, а її внутрішній світ, внутрішній зміст. Сторч же не бачив у Кубика жодного внутрішнього змісту, змісту його душі. Кубик був для Сторча порожній, як порожній, хоч і туго напнятий та лискучий свинячий, пузир. Штрикни його голкою — і він лопне.

І Сторчові здавалося, що редактор Арсеній Кубик справді ось-ось як не лопне з того, що він йому сказав. Кубик виправдовувався перед Сторчом, доводив про наявність у таборі країни соціялізму найбільшої свободи, так, ніби перед ним сидів не письменник, а слідчий МҐБ.

У цю хвилину Кубик ніби боявся сам себе...

— І все ж таки у вас нема свободи! — твердо сказав Кубикові Сторч, звівшись на рівні ноги.

Редактор Кубик сполотнів.

— Як? Що ви сказали? — встав і він, увесь трясучись, як у пропасниці, витираючи з лоба піт. — На якій підставі... Як ви можете таке казати в моєму кабінеті?... Це — контрреволюція!

— Це не контрреволюція, а правда, — знову таким самим спокійним тоном мовив Сторч. — Давайте мені назад рукопис.

— Я вам рукопису не дам. Я вас... Я зараз потелефоную... Я покличу... — розгублено белькотів Кубик.

— Телефонуйте і кличте кого хочете, але ви і ціла ваша видавнича колеґія виразно підтвердили, що в вас, у Радянському Союзі, немає ніякої свободи.

— На якій підставі ви це твердите?

— А на такій, що коли я свій роман присвячую національно гнобленим народам Африки і Азії, а ви сприймаєте це на адресу народів Радянського Союзу, то значить — на злодієві шапка горить, або, як каже інше прислів'я, чує кіт, чиє сало з'їв... Оце все. До побачення. Рукопису я не потребую — рукопис мого роману лежить у моєму серці і в серцях усіх людей поневолених народів... У тому і в серцях українців. Так мій роман стосується й до України...

Сторч різко повернувся спиною до Кубика і швидко вийшов, майже нечутно для Кубика зачинивши за собою двері редакторового кабінету.

Редактор Кубик простягнув був руки до телефону, щоб когось покликати на допомогу, щоб хтось міг вибігти з будинку і перетяти дорогу тому чортовому письменникові Дмитрові Сторчу. Але руки редактора Кубика безсило опустилися на його одеревілі коліна. Перед ним стояв грізний і суворий образ Свободи і її невідомого, ніде, в жодній письменницькій спілці офіційно незамельдованого, але надзвичайної, просто магічної сили, творця — письменника Дмитра Сторча.

І прийшла до голови Кубика немудра філософія: роман забракувати можна, але чи забракуєш природний ґін народів і націй до їх політично-державної і національної свободи?

УКРАЇНСЬКІ ПРИСЛІВ'Я І ПРИКАЗКИ

Хто багато має, той прагне ще більше. Не той убогий, що мало має, а той, що багацько жадає.

*

Де чорт не зможе, там баба допоможе. З бабою і дідько справу програє.

*

Надвоє баба ворожила: або вмре, або буде жива. Казала Настя, як удасться. Правду казала баба, коли не брехала.

*

Біда помучить і мудрости научить. Аби танцювати вмів, а роботи й лихо навчить.

*

Коли не періг, то й не пирожися, коли не тямиш, то й не берися. Як не коваль, то й рук не погань. Швець знай своє шевство, а в кравецтво не мішайся.

*

Біда та горе увійдуть пудами, а виходять золотниками. До біди доріг багато, а од біди і стежки немає. Упросились злидні на три дні, та чорт їх до віку не викишкає.

*

Що не попало, те клади в мішок. Бідне сорочці раде, а багатий і кожуха цурається.

*

Як сиротї женитись, то й ніч мала. Бідному жениться, то й день укоротиться.

*

Старці не родяться, а роблятся. Злиднями очі не колють.

*

Без діла псується сила. Як без діла сидіти, то можна одубіти. Праця чоловіка годує, а лінь марнує.

*

Доки не намучишся, доти не научишся. Піти в науку — треба терпіти муку. Не йде наука без бука.

*

Одвага мед п'є або сльози лле. Думка п'є воду, відвага мед.

*

Печені голуби не летять до губи. Не терши, не мнявши, не їсти калача.

*

За добрим господарем і свинка господинка. Хазяйське око товар живить.

*

Як добре дбаєш, то добре й маєш. Де господар не ходить, там нивка не родить. Сій не пусто, то вродить густо.

*

Бережи вуха, бо вкусить муха. Береженого Бог береже, а козака шабля.

*

Близько лікоть, та не вкусиш. Бачить корова, що на повітці солома. Є в глеку молоко, та голова не влізе.

*

Коли б свині роги, то б цілий світ виколола. Коли б свині крила, вона б і небо зрила. Не дав Бог жабі хвоста, а то б усю траву потолочила.

*

Коли мені, сліпому, курка, то тобі, видющому, дві.

*

Шовкова борідка, то розуму рідко. У бороді гречка цвіте, а в голові й не орано. Борода по коліно, а розуму, як у дитини. Під носом зійшло, а в голові не посіяно.

*

В'язниця простора, та чорт їй радий. Вогонь і вода добрі служити, та лихі панувати.

*

Колись і на нас сонечко гляне. Буде й на нашому тижні свято. Діждусь і я тієї години, коли будуть по шагу дині.

*

Ударив у дзвін, а треба в макогін. Бовкнув, як дурень у воду. На городі бузина, а в Києві дядько.

*

Буває, що й муха чхає. Буває, що й теля вовка хапає. Буває, що й слон літає. Муха коня з'їла, а вовк помагав.

*

Аби вуздечка, а кінь знайдеться. Єсть молоко — буде й горнятко. Корова у дворі — харч на столі. Було б пшоно, а каша буде.

*

Аби шия, а хомут буде. На мої руки знайдуться усюди муки.

*

Був кінь та з'їздився. Був волом, та став козлом. Був колись горіх, а тепер свистун.

*

Був мед, та гості попили. Пропало, як з воза впало. Димом догори пішло. Було діло, та полетіло. Було, та за водою пішло. Були коралі, та пішли далі, були перли, та ся стерли.

*

До готового хліба знайдеться губа. На готовий шматок знайдеться роток.

*

Гість — невільник, де посадять, там і сиди.

*

Трапилось, як сліпій курці зерно, — і тим удавилась. Плив, плив, та й на березі утонув. Піймав куцого за хвіст. Ухопив шилом патоки.

*

Трапиться на довгім віку варити борщ і в глеку. Вік ізвікувати — не в гостях побувати. Вік прожити — не цигарку спалити. На віку, як на току, — і натовчешся й намуцюєшся, і начхаєшся й натанцюєшся. Буває на віку — і по спині і по боку.

Живіт товстий, а лоб пустий. Якраз Савці свитка, та тільки рукавів немає. Великий дуб, та дуплинистий. Великий, як ломака, а дурний, як собака.

*

На добрий камінь що не дай, то змеле. Коли немає сили, то й світ немилий.

*

Коли страшиш, сам не бійся. Не дуж — не берися за гуж. Пустився в бійку — чуба не жалій. Коли ти мені муж, то будь мені дуж, а як не гриб, то не лізь у козуб.

*

Їв би паляниці, так зубів немає. Носом чую, так руками не впійму. Хоч бачить око, та зуб не йме. Рад би очима їсти, та в пельку не лізе.

*

Пізнати вовка, хоч в овечій шкурі. Видно між ложками ополоник. Чорт би дятла знав, коли б не довгий ніс.

*

Як не бачу — душа мре, а побачу — з душі пре. Доки не поберуться — люблятьсся, а поберуться — чублятьсся.

*

У гурті й смерть не страшна.

*

У кишені — тарган та блоха, в хліві — ратиці та хвіст. Голий підперезався та й зовсім зібрався. Шапка бирка, зверху дірка, а в кармані воша на аркані.

*

Не позичай, — злий обичай: як віддає, то ще й лає. Він для тебе маленьку нитку, а з тебе цілу свитку.

*

Боявшися вовка — й без грибів бути. Як нічим не рискувати, то нічого й не мати.

*

Якби все вовк лежав, то вже б досі здох. Зайця ноги носять, вовка зуби годують. Кожна пташка своїм носиком живе.

*

Крук крукові ока не видовбе. Собака собаці хвоста не одкусить.

*

На тобі, Данило, що мені немило.

*

В ліс дрова не возять. Не дмухай проти вітру.

*

Моє господарство — в міх та й на плечі.

*

Кожній свашці по ковбасці. Усім по сім, а мені буде вісім.

(За київською »Літ. газетою« подав *П. К.*)

З НОВИХ ВИДАНЬ

»ОАЗА« — П'ЯТА ЗБІРКА ЯРА СЛАВУТИЧА
(Рецензія)

Професор Яр Славутич є автором сімнадцяти видань різного жанру: від поезії до англомовного підручника української мови. Наполегливість, працьовитість є першою прикметою цього автора. Обравши собі за вчителів групу неоклясиків (Филипович, Клен, Зеров та ін.), Яр Славутич, як поет, продовжує розвивати традиції цієї групи. І в цьому відношенні має здобутки.

Найновіша збірка поезій Яра Славутича *»Оаза«*, що вийшла в Канаді, в м. Едмонтоні, прикрашена давнім гербом авторового роду, складається з трьох частин. У першій зібрані вірші, написані між 1950-52 рр., з яких перед нами виступає змучена безконечними мандрами »голготною далеччю« людина: *»Сотні доріг подружили зі мною, тільки тебе, материзно, нема«*. Тут домінує тема туги за Україною, а тому навколишній світ здається пустелею, самумом, пісками — і тільки Україна є справжньою оазою:

Обітована! Крапле баклаги,
Появися у блисках роси,
Погаси мої вибухи спраги
І вергання пустель погаси!

Невлаштованість людського життя поза Рідним Краєм, як і невлаштованість його там, на поневоленій Батьківщині, породжують такі рядки:

Точить серце тужби іржа.
Снить уява смарагди маю . . .
Отні клени! Моя душа
Попад вами щодня літає.

Автор знаходить суто неоклясичний вихід — вглиблення в суть мистецтва, опанування над собою, роздуми філософського типу призводять його до рівноваги. А за віднайденням рівноваги приходить і віднайдення поновної віри, як у гарному вірші »Не шукайте її«:

Буде щасливий прихід! У блаженстві стихії
По розпуці скитань, по загладі утрат
Засіяє пракиївське сяйво Софії
На нової держави новий маєстат!

Давно минулий період у світоглядових шуканнях автора (поезії в другій частині всі датовані 1947-48 рр.) уже викликав зауваги деяких рецензентів, в тому числі проф. В. Чапленка. Дуалізм світогляду автора в той період позначився не боротьбою, а одночасним зверненням його до Бога і до дохристиянського символічного Яра — *»міту сонячного тепла«*. Тому тут кілька віршів присвячені О. Лятуринській, В. Шаянові . . .

Новий голос поета озивається в третій частині збірки, у віршах, написаних в 1956-60 рр. у США, під час поїздки в Европу та Канаду. Бездомний вигнанець шляхом важкої праці вийшов на гору соціяльної драбини, зовнішнє і внутрішнє життя упорядковане, стабільне (а стабільність — вимріяна оаза неоклясичного напрямку) і тому —

. . . Навіть Великий бутний океан
Лягає до ніг, як ласкаве озерце.

Філософські роздуми *(»Я ще живу чи вже помер? Сучасність... Вічність...«)* чередуються тут з гарними описами різних країн Европи *(хоча навіть в Парижі юрба не славить водограю...)*; медитації *(»Ранок«, »Будні мої« та ін.)*, такі улюблені неоклясиками, чергуються з сильними патріотичного типу віршами, як *»Вечірній роздум«:*

...Пошли прокляття сталінській Москві,
Прокляття пекла, всесвіту прокляття
Царям і комісарам, і вождям!

Може саме ці рядки викликали в »Засиньооеканному« виданні припадок люті: »Опошлення стандарту як і у Лесича досягає тут верхів'їв... Мавпування чужої ґримаси... Далі за обгорткою — нема вже нічого авторового« і т. п. »критичні зауваги« (ч. 5, 1961 р.). Зазначимо при цьому, що в недавно виданій »Арені« ч. 3 (збірка різномовних перекладів з української мови) — вміщено в перекладі п. Елізабет Котмаєр один вірш Яра Славутича саме із збірки »Оаза«.

Тут знаходимо поезії, немов узяті з щоденника автора *(»Ігореві Костецькому«, »Поренесансове«)*, часом з відтінком доброго неоклясичного типу гумору *(»Монтерей«: »Милуй і думай — ти відкрив Парнас!«)*; знаходимо і цікавий сонет »Секвоя« з оригінальним, картинним закінченням:

Твої могутні коренасті крона
На тлі крайнеба і скелястих гір
Стоять — немов безсмертя охорона.

На жаль, тут у чітку, карбовану мову Яра Славутича, що є одним із його досягнень, — потрапили кілька несусвітських висловів, як ось *»справляли попис вирушкі колібрі«* чи *»Споглядав колібрів дальший попис«*, або *»Дзвенів Орест«* (найтихіший...) і невідповідно припасоване урочисте *»Нащадку! Пий потоки молока...«* в цікавому сонеті *»Ватерлоо«*.

Український поет у Канаді, проф. Яр Славутич, якому —

Степи херсонські Манітоби
Будили давні почуття, —

радіє своєю новою, прибраною Батьківщиною-Канадою, але залишається вірним рідному українському народові, його ідеалам і прагненням.

У вступі до поеми про отця Агапія, — поет сам говорить про власне кредо: *»Плекати незнищенну Україну«*. І в цій праці ми побажаємо йому щасливої і плідної дороги!

Л. П.

ПОЖЕРТВИ НА ПРЕСОВИЙ ФОНД »ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ«

АРҐЕНТІНА

Листа ч. 29 (Кордоба). Жертвували: Товариство »Сокіл« — 50 пез.; Василь Стасишин — 50 пез.; по 20 пез. — М. Грицишин, П. Гунька; І. Ворон — 15 пез.; по 10 пез. — І. Бідин, І. Малиняк, Ф. Савчук, О. Слушний, М. Преднів.

Листа ч. 642 (В. Базістур). Жертвували: по 100 пез. — І. Панасійчук, О. Чолій, Н. Воробій, Василь Філяк, Йосиф Бліцій, Павло Чолій, Гриць Буда, В. Хабаль, Н. Головач, В Бойко, П. Заник, І. Кохаверський; по 50 пез. — Іван Лис, Григорій Ск.; І Дутчак — 30 пез.

АВСТРАЛІЯ

Листа ч. 818 (Банкстовн). Жертвували: по 10 ш. — Вол. Рудь, П. Середюк; Василь Га... — 3 ш.

Листа ч. 2144 (Ст. Мері). Жертвували: *Баро Тишбер — 2 фунти;* по 1 ф. — *О. Луцький, А. М. Адам...*, О. *Комарський, Б. Ґут, В. Баняк;* по 10 ш. — Сухий, С. Лютак, Б. Прокоп.

КАНАДА

Листа ч. 1411 (Монтреал). Жертвували: по 2 доляри — М. Лебедь, П. Кінах, П. Парханюк, М. Безпалюк, Я. Сорока, І. Булка, І. ...лко, О. Сидор.

Листа ч. 1367 (Саскатунь). Жертвували: *М. Бойчук — 3 дол.;* по 2 дол. — В. Шарко, С. Кузьма; по 1 дол. — Я. Сиваник, В. Остапюк, П. Петришин, С. Дух, С. Воробець.

Листа ч. 1412 (Едмонтон). Жертвували: О. *Лесів — 4 дол.;* по 1 дол. — Д. Петрів, О. Зинич.

Листа ч. 2009 (Вава, Онт.). Жертвували: І. Плонський — 2 дол.; Д. Вітів — 1 дол.

США

Листа ч. 711 (Лос Анджелос). Жертвували: Мгр О. Веселий — 2 дол.; по 1 дол. — С. Козій, О. Вр..., Я. Тростянський, Д. Гаранджук, П. Семчишин, д-р А. Вусик; К. Лисюк — 2 дол. 50 ц.; Ю. О. — 1 дол.; Я. Голубець — 1 дол.

Листа ч. 1242 (Нью Гейвен). Жертвували по 2 дол. — М. Ґурський, І. Лучинський.

Листа ч. 1251 (Клівленд). Жертвували: по 2 дол. — І. Грушевський, М. Романський, А. Голин; по 1 дол. — Т. Варан, І. Несторяк.

Листа ч. 1323 (Клівленд). Жертвували: по 2 дол. — В. Лагошняк, П. Опацький, О. Клос; по 1 дол. — А. Стецак, Я. Рибалт, П. Райда, М. Рейнишин, М. Капітанець, С. Іванюта, В. Хома, І. Крисланський, Д. Струс, О. Чубатий, І. Марич, А. Вільшанський.

Листа ч. 1340 (Йонґставн). Жертвували: Т. Свердан — 2 дол.; по 1 дол. — М. Ґулз, Д. Затворницький, М. Леник, М. Чепак, Я. Гнатів, П. Рудяк, П. Ґулик, М. Мартинишин, С. Мартинишин; Панькевич — 50 ц.

Листа ч. 0737 (Балтімор). Жертвували: по 1 дол. — В. Блашків, А. Лукіянчук, М. Кец, А. Хімяк, Грицьківський, М. Смоляк. Ільчишин, Я. Боднарук, П. Зазуляк.

Листа ч. 1223 (Балтімор). Жертвували: Теодор Царик — 2 дол.; по 1 дол. — М. Вацлавів, А. Чорний, Б. Мельник, І. Радь, К. Бабяк, Б. Гудима, Г. Войтович, В. Гудима, А. Ціждин, В. Грубяк, С. Олійник, Інна Ґарднер-Волкович, Н. Н., Б. Войтович, Б. Ясінський, В. Чорнодольський, С. Поліщук, М Малйон, О. Зенюк, С. Ганкевич.

Листа ч. 1244 (Нью-Йорк). Жертвували: *С. Гаврилюк — 5 долярів;* по 1 дол. — П. Костечко, І. Сторожівський, В. Век, Д. Кухтенко, М. Макарчук, М. Москаль, Г. Глива.

АНГЛІЯ

Листа ч. 698 (Челтенгам). Жертвували: М. Сторощук — 5 ш.; по 2 ш. — В. Когут, І. Томин, С. Сиґерич.

Листа ч. 2576 (Олдгам). Жертвували: *П. Широкий — 1 фунт;* по 5 ш. — М. Лебідь, М. Магас, В. Бачинський, В. Стецко, І. Фульмес, О. Кушнір; М. Патра — 2 ш.

Листа ч. 2577 (Олдгам). Жертвували: по 5 ш. — А. Окопський, М. Цебрій, А. Воронюк; І. Барилка — 3 ш.; по 2 ш. 6 п. — М. Семко, В. Лазаренко, І. Потримайко, В. Винник, В. Досимчук.

Листа ч. 2578 (Олдгам). Жертвували: І. Гук — 15 ш.; по 5 ш. — М. Гальчук, М. Мочерад; по 2 ш. 6 п. — М Гибель, В. Сохацький, О. Бартків, Г. Татарин.

Листа ч. 2579 (Олдгам). Жертвували: по 10 ш. — В. Білас, В. Ульчак; Деревинський — 6 ш.; по 5 ш. — Л. Бурдин, С. Біда, Копко, Мельник, Г. Сандуляк; М. Вакай — 4 ш.; по 2 ш. 6 п. — В. Волочанський, А. Кіндзерський, В. Петришин, Снітинський, М. Пристацький, Дмитришин,

П. Сапливий, Ю. Кізімович, В. Лунів, Е. Шапка, М. Окунь, Ксенюк, В. Мартинюк, Я. Квас, Ф. Заруйський, Бабик, Писуляк.

Листа ч. 2580 (Олдгам). Жертвували: по 2 ш. 6 п. — О. Федів, М. Семенчук, І. Шевчук. П. Гординський, М. Корецький, С. Гриньків, О. Бурдан, І. Пташник, І. Хруставчук.

Листа ч. 2581 (Олдгам). Жертвували: по 10 ш. — І. Токарик, С. Теш, А. Іванчук, В. Шклянка, Д. Кулик; П. Д. — 5 ш.; по 2 ш. 6 п. — А. Дідушко, І. Стецько.

Листа ч. 2582 (Олдгам). Жертвували: по 10 ш. — Островський, П. Мавчук, А. Окопський, В. Досиньчук; по 5 ш. — О. Федів, М. Рудковський, Коваль, Сем'янчук, Я. Небесняк, В. Несцюр, В. Стецько, М. Заможняк; М. Святий — 3 ш.; по 2 ш. 6 п. — І. Потримайло, А. Гриньків.

Листа ч. 2583 (Олдгам). Жертвували: *по 1 фунт. — П. Широкий, І. Ф.;* по 10 ш. — М. Шевчук, Райтер; по 5 ш. — Андрейко, М. Патра, В. Різак, Анна Верхола, А. Корольчук, П. Грищук, І. Шевчук, А. Возьний, Полянський, М. Манчук; по 3 ш. — М. Ломацький, І. Пташник; по 2 ш. 6 п. — С. Бідка, О. Уруський; по 2 ш. — В. Рудий, Гриник; *Український Клюб — 1 фунт.*

Листа ч. 2584 (Олдгам). Жертвували: по 5 ш. — В. Бачинський, І. Теш, І. Тарнавський, М. Кметюк, А. Іванчук, І. Токарик; по 2 ш. 6 п. — М. Кіт, А. Д., Теодор, Ю. Хома, С. Задвірний, В. Гриньків.

Листа ч. 2585 (Олдгам). Жертвували: по 10 ш. — І. Гук, Д. Галій, В. Калинич, М. Калита, В. Ластовецький, О. Сухарик, Т. Погребняк, К. Касюк, І. Курпель, В. Походай; по 5 ш. — В. Химера, В. Салецький, І. Бровчук, Т. Худзій, М. Саляревич, Д. Лукий, С. Симчик, І. Мицан, І. Бойко, П. Попко, М. Рейвич, І. Скальський, І. Кміть, В. Сліпанюк, П Боднарчук, М. Мочерат, М. Гринюк, С. Кушнір, В. Циктор, В. Блашко — 2 ш. 6 п.; М. Сипівський — 2 ш.

Листа ч. 2671 (Престон). Жертвували: по 10 ш. — М. Мацьків, А. Тисячний, М. Дутчак, І. Вовчук, мґр М. Войтович; В. Кропивницький — 7 ш. 6 п.; по 5 ш. — Г. Лущак, П. Тур, О. Логаза, М. Гаврилюк; по 2 ш. 6 п. — І. Лютан, М. Фрич; М. Малько — 2 ш.

БЕЛЬГІЯ

Листа ч. 2366. Жертвували: Т. Трубич — 100 фр.; І. Бараннік — 60 фр.; І. Терефенюко — 50 фр.; по 20 фр. — П. Кретович, Я. Паньків.

ІНДИВІДУАЛЬНІ ПОЖЕРТВИ

І. Михальчук (Ґайнсборо) — *1 ф. 6 ш.; В. З.* (Манчестер) — *1 ф.; А. Когут* (Міддлсборо) — *1 ф.;* П. Некига (Бірмінґгам) — 16 ш.; П. Стасюк (Челмсфорд) — 16 ш.; В. Нагнибіда (Лінкольн) — 16 ш.; І. Гнида (Болтон) — 16 ш.; по 10 ш. — Я. Соколик (Манчестер), П. Кухтар (Віншілл), І. Процик (Лестер). О. Миндюк (Ліверпуль); по 8 ш. — П. Ромахней, С. Полозяк; О. Кузьо — 7 ш.; по 6 ш. — М. Береський, М. Кавецький, В. Наконечний, Д. Литвин, Б. Бринич, І. Бордак, О Ковальчук; по 5 ш. — І. Кривич, С. Дмитрик, М. Прихідний; по 4 ш. — В. Фіґурка, В. Стасів; по 3 ш. — М. Ковалюк, Я. Гуданич; по 2 ш. — Я. Масляк, І. Кар . . ., Д. Гаргай, І. Федечко, М. Чигур; Т. Козубовський — 2 ш. 6 п.; М. Александрович (Нова Зеляндія) — 15 ш.

О. Безкоровайний (Елленвіл, США) — *7 дол. 25 ц.; по 5 дол. — О. Кльос* (Парма), *В. Риндич* (Філядельфія), *А. Стецишин* (Ньюварк); *Д. Онищенко* (Нью-Йорк) — *3 дол.;* В. Лучейко (Нью-Йорк) — 2 дол. 50 ц.; по 2 дол. — Д. Залізняк, Б. Шпак, О. Шуя; по 1 дол. — М. Біляк, П. Стрижаченко, А. Доманчук.

Український Клюб »Калина« (Лестер) — 2 ф. 16 ш.; М. К. (Ашбі де ля

Цох) — *2 фунти; Український Клюб »Левада«* (Дербі) — *1 ф. 3 ш.; по 1 ф.* — *С. Влашин* (Ґльоссоп), *І. Головецький* (Едінбурґ); по 11 ш. — С. Настин (Брадфорд), В. Малько (Лондон); С. Андрушків (Ковентрі) — 10 ш.; по 9 ш. — М. Заяць (Кіхлі); по 6 ш. — Р. Бих, І. Орфенюк, В. Зварич, І. Черевко; Я. Слобода — 5 ш. 6 п.; по 5 ш. — В. Скалич, Д. Гриняшко, М. Бачинський; Т. Ванат — 4 ш.

О. Харук (Нью-Йорк) — 12 доларів; Д-р В. Савчак (Нью-Йорк) — *10 дол.; Д. Колішка* (Гартфорд) — *5.75 дол.; І. Мокляк* (Торонто) — *2.75 дол.;* по 2 дол. — Т. Островський (Нью-Йорк), І. Мугдаль (Нью-Йорк), К. Булван (Янґстовн), П. Данилишин (Рочестер); В. Кметь (Клівленд) — 1.75 дол.; по 1 дол. — інж. Лев Биковський (Денвер), Г. Сенів (Нью-Йорк), О. Пайончковський (Нью-Йорк), М. Кульчицький. *Собенко Степан* (Аргентіна) — *200 пез;* В. Феканець (Франція) — 10 н.фр.

На Ювілейний Фонд »Визвольного Шляху«: інж. В. Олеськів (Лондон) — 4 ф. 5 ш. 6 п.

ПРИЄДНАЛИ НОВИХ ПЕРЕДПЛАТНИКІВ І ЧИТАЧІВ

1) *В. Литвин* (Австралія) — 1 перед. і збільшив кольпортаж журналу на 15 прим.; 2) *М. Білоскурський* (Дітройт, США), — 1 перед.; 3) *М. Іваницький* (Акрон, США) — 1 перед.; 4) *М. Кудрик* (Діткот, Англія) — 1 перед.; 5) *Н. Н.* (Канада) — 4.

Нові передплатники, що зголосилися самі: з Англії — 7, з Австралії — 3, із США — 2, з Німеччини — 1.

ЩИРО ДЯКУЄМО. ХТО ЧЕРГОВИЙ?

ПОЖЕРТВИ НА ДІМ УКРАЇНСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ

Д. Павлишин (Бедфорд) — 5 фун.; М. Мадилюс (Бедфорд) — 4 фун.; по 3 фун. — І. Грицак (Ньюпорт Паґнел), В. Ваврин (Бедфорд); по 2 фун. — В. Гуменюк (Ньюпорт Паґнел), М. Прихідний (Бедфорд); по 1 фун. — Марія Прихідна (Бедфорд), Ф. Матіїшин (Кембрідж), Лев Коваль (Бедфорд).

Всім Збірщикам і Жертводавцям — щиро дякуємо.